

ἔξοχος ἄλλων

ΤΙΜΗΤΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ
ΕΥΑ ΣΗΜΑΝΤΩΝΗ-ΜΠΟΥΡΝΙΑ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ

ΑΘΗΝΑ 2021

ἔξοχος ἄλλων

ΤΙΜΗΤΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ
ΕΥΑ ΣΗΜΑΝΤΩΝΗ-ΜΠΟΥΡΝΙΑ

Επιστημονική επιτροπή

ΠΑΝΟΣ ΒΑΛΑΒΑΝΗΣ

ROLAND ÉTIENNE

ANTOINE HERMARY

ΝΟΤΑ ΚΟΥΡΟΥ

ANNA A. ΛΑΙΜΟΥ

ΒΑΣΙΛΗΣ Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

ΛΙΝΑ Γ. ΜΕΝΔΩΝΗ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΔΑΤΟΣ

Επιμέλεια κειμένων

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΦΥΡΟΕΡΑ, ΤΑΝΙΑ ΠΑΝΑΓΟΥ, ΜΑΡΙΑ ΚΟΥΤΣΟΥΜΠΟΥ, ΞΕΝΙΑ ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΟΥ

Σελιδοποίηση / Επεξεργασία εικόνων / Εκδοτική επιμέλεια

ΚΙΚΗ ΜΠΙΡΤΑΧΑ

Εκτύπωση / Βιβλιοδεσία

PRINTFAIR

ISBN 978-960-386-505-6

© 2021 Οργανισμός Διαχείρισης και Ανάπτυξης Πολιτιστικών Πόρων

Διεύθυνση Εκδόσεων και Ψηφιακών Εφαρμογών

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ

ἔξοχος ἄλλων

ΤΙΜΗΤΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ
ΕΥΑ ΣΗΜΑΝΤΩΝΗ-ΜΠΟΥΡΝΙΑ



Επιμέλεια

ΒΑΣΙΛΗΣ Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ, ΛΙΝΑ Γ. ΜΕΝΔΩΝΗ
ΜΑΡΙΑ ΚΟΥΤΣΟΥΜΠΟΥ, ΤΑΝΙΑ ΠΑΝΑΓΟΥ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ Σ. ΣΦΥΡΟΕΡΑ, ΞΕΝΙΑ ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΟΥ

ΑΘΗΝΑ 2021



Η Εύα Σημαντιώνη-Μπουρνιά στα Ύγρια (καλοκαίρι 1997).

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Μνήμης πολύτιμα αναθήματα... ΛΙΝΑ ΜΕΝΔΩΝΗ	11	Ιστορία και υλικός πολιτισμός στην Καρθαία, σε χρόνο παρελθόντα και ενεστώτα ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΔΟΥΚΕΛΛΗΣ	185
ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΩΝ ΕΠΙΜΕΛΗΤΩΝ	15		
ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΕΥΑΣ ΣΗΜΑΝΤΩΝΗ-ΜΠΟΥΡΝΙΑ	16	Ténos, rupture et transformation d'un univers religieux : mais d'où vient Poséidon ? ROLAND ÉTIENNE	201
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ	21		
Κυκλαδίτες τεχνίτες στην Αττική; Με αφορμή κάποια «κυκλαδίζοντα» αγγεία του ύστερου 8ου αι. π.Χ. από την Ακαδημία ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΔΟΥ	23	Η σταδιακή ανάταξη του αρχαίου πύργου στην Αγία Μαρίνα Κέας ΚΩΣΤΑΣ ΖΑΜΠΙΑΣ	207
Οχυρωμένη θέση των πρώιμων ιστορικών χρόνων στη δυτική Λοκρίδα ΠΑΝΟΣ ΒΑΛΛΑΒΑΝΗΣ, ΕΦΗ ΜΠΑΖΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ	39	Παραστάσεις Κενταυρομαχίας σε θραύσματα ανάγλυφων αγγείων από τη Μήλο ΑΓΓΕΛΟΣ ΖΑΡΚΑΛΑΣ	231
Μία ιδιότυπη πυξίδα της Αρχαϊκής εποχής στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Π. ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΣ	55	Αρχαϊκός πίθος με ανάγλυφη διακόσμηση από τη Μήλο ΦΩΤΕΙΝΗ Ν. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ	243
The terraces of the temples at Karthaia and their development over time. New interpretations THEMISTOKLIS BILIS	67	Κείων μελιτουργίαν ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΖΑΧΟΣ	251
Εκλεκτικές συγγένειες. Αττικό αγγείο του Υστεροελλαδικού ΙΙΙΓ Εικονιστικού - Πυκνού ρυθμού στο μυκηναϊκό <i>άστν</i> της Νάξου ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ	83	Μία mensa ponderaria από τη Δήλο στην Αίγινα και ένα σωματείο Ρωμαίων εμπόρων ΣΟΦΙΑ ΖΟΥΜΠΙΑΚΗ	271
Κεραμικά εργαστήρια και κοινότητες πρακτικής στην Αττική κατά τους Γεωμετρικούς και Πρώιμους Αρχαϊκούς χρόνους: Με αφορμή έναν νέο κρατήρα του εργαστηρίου του Διπύλου από τον Μαραθώνα Αττικής ΒΙΚΥ ΒΛΑΧΟΥ	107	Φάτνες και άλογα ΠΕΤΡΟΣ ΘΕΜΕΛΗΣ	285
An Archaic bone figurine from Hyria on Naxos LEONIDAS K. BOURNIAS	127	Le retour d'Ulysse sur un relief « mélien » de Mégara Hyblaea (Sicile) ANTOINE HERMARY	291
The whirlwinds of the <i>Odyssey</i> MIRIAM CASKEY	139	Small fragments of big pots from large islands ALAN JOHNSTON	299
Style and function of Geometric coarse jars from Naxos: Examples from inland and coastal regions of the island ΧΕΝΙΑ ΧΑΡΑΛΑΜΒΙΔΟΥ	147	Three male heads from the Sanctuary of Apollo Pythaios / Pythaeus at Halasarna (modern Kardamaina), Kos GEORGIA KOKKOROU-ALEVRAS	305
Διακόσμηση και αφήγηση από τον βοιωτικό κεραμεικό του 8ου αι. π.Χ. <i>«Άγγειον σχήματος περίπου ρυθμού γεωμετρικού μετά διακοσμήσεως λίαν περιέργου»</i> ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΓΚΑΔΟΛΟΥ	163	Αρχαία λατομεία Μελάνων Νάξου και κολοσσικά αγάλματα ΜΑΝΟΛΗΣ ΚΟΡΡΕΣ	315
		A new orientalisising Attico-Cycladic coarse ware style from Xobourgo on Tenos ΝΟΤΑ ΚΟΥΡΟΥ	345
		Αρχαία Κορησία. Νεότερα δεδομένα από τις σωστικές ανασκαφές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας ΜΑΡΙΑ ΚΟΥΤΣΟΥΜΠΟΥ	361

Ναξιακές σφίγγες ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ	375	The Painter of Athens 897: An Athenian Late Geometric vase-painter at home and abroad JOHN K. PAPADOPOULOS	591
Νέα Πρωτοκυκλαδικά αποκτήματα του Αρχαιολογικού Μουσείου Νάξου: Ζητήματα προέλευσης και ερμηνείας ΕΙΡΗΝΗ ΛΕΓΑΚΗ, ΜΑΥΡΟΕΙΔΗΣ ΜΑΥΡΟΕΙΔΟΠΟΥΛΟΣ	393	Cycladic finewares at Zagora, Andros: <i>Disiecta membra</i> STAVROS A. PASPALAS	609
Restaurations antiques de sculptures archaïques de l'Acropole d'Athènes, 2 : Le cas du « Cavalier perse » ΕΥΡΙΔΙΚΗ ΛΕΚΑ	407	Animal-shaped standard-weights in the Aegean of the Mycenaean era NAYA POLYCHRONAKOU-SGOURITSA	623
Το πρόπυλο του ανδρήρου του ναού της «Αθηνάς» στην Καρθαία. Νέες αρχιτεκτονικές παρατηρήσεις ΜΑΡΙΑ ΜΑΓΝΗΣΑΛΗ	425	D'une statue disparue de Praxitèle à une divinité mystérieuse dans la maison de l'Hermès à Délos FRANÇOIS QUEYREL	633
Βιογραφία ενός αντικειμένου: Πειθάλιμος και πάλι ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ	441	Die Grotte <i>Roi-Spilia</i> auf Südeuböa. Ein pastorales Heiligtum? KARL REBER	647
Κιονωτοί κρατήρες στο βόρειο Αιγαίο: Εισαγωγές και τοπική παραγωγή στην Αρχαϊκή εποχή ΕΛΕΝΗ ΜΑΝΑΚΙΔΟΥ	455	Η κεραμική από τον γεωμετρικό οικισμό των Κουκουναριών Πάρου † ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΣΚΙΛΑΡΝΤΙ	657
Ξενοφών, Πάριος τεχνίτης τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων ΑΓΓΕΛΟΣ Π. ΜΑΤΘΑΙΟΥ	471	A new look at old finds: The bronze handle NAM X15463 from Thessaly and the sanctuary of Athena Polias at Phthiotic Thebes MARIA STAMATOPOULOU	673
Ένας ελευσινιακός «κέρνος» «πομπηιανής» τεχνοτροπίας ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ	475	«Φρέαρ Γυμναστηρίου 1954». Μία άγνωστη ανασκαφή στο ιερό Δήμητρος στη Χώρα της Νάξου ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ Σ. ΣΦΥΡΟΕΡΑ	693
<i>Θέαντος καλός</i> . Ένα χάραγμα σε υστεροαρχαϊκό σκύφο από το ιερό της Ειλειθυίας στην Ολυμπία ΑΛΙΚΗ ΜΟΥΣΤΑΚΑ, ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΚΡΙΤΖΑΣ	501	Η λατρεία της Δήμητρος στην Άνδρο και ο ομηρικός ύμνος <i>εις Δημήτραν</i> ΜΙΧΑΛΗΣ Α. ΤΙΒΕΡΙΟΣ	705
Ταφικά αγγεία Ύστερης Κορινθιακής περιόδου από τη Σικυώνα ΦΩΤΕΙΝΗ ΜΠΑΛΛΑ	513	<i>Πάνθ' ὑπὸ μίαν Μύκονον...</i> ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Ι. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ	715
Πήλινο ανθρωπόμορφο ειδώλιο της Πρώιμης Χαλκοκρατίας και οστέινα του τύπου της «σπάτουλας» από το Κουκονήσι (Λήμνος) ΧΡΗΣΤΟΣ ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ	529	Γεωμετρική πυξίδα με εικονιστικές παραστάσεις χορού από την Άνοιξη Αττικής ΑΘΗΝΑ ΧΑΤΖΗΔΗΜΗΤΡΙΟΥ	729
Eine fragmentarische Terrakotta-Volute aus Paros. Akroter - Wandverkleidung - Altarvolute? ΑΕΝΝΕ ΟΗΝΕΣΟΡΓ	543	Νέα στοιχεία για την κεραμική Γεωμετρικών χρόνων από την Εύβοια στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο ΜΑΡΙΑ ΧΙΔΙΡΟΓΛΟΥ	751
Ιερά και λατρείες στην αρχαία Άνδρο ΛΥΔΙΑ ΠΑΛΛΙΟΚΡΑΣΣΑ-ΚΟΠΙΤΣΑ	553	Kneeling males. A group of Archaic Samian plastic vases and Kolaïos' dedication in the Heraion of Samos ELENA WALTER-KARYDI	769
Σφραγίσματα εμπορικών αμφορέων από την Κέα ΤΑΝΙΑ ΠΑΝΑΓΟΥ	567	Tabula gratulatoria	781
		ΠΙΝΑΚΕΣ / PLATES	785



Μνήμης πολύτιμα αναθήματα...

«Το Αίπος ήταν άνυδρο τις τελευταίες χρονιές. Τα πηγάδια έχουν νερό ελάχιστο και όχι καθαρό. Λίγες οι βροχές στη Χίο αυτή τη δεκαετία. Πολλά τα φίδια κουλουριασμένα στις κάτασπρες από τον ήλιο πέτρες, αλλά ευτυχώς είναι λαφιάτες. Γι' αυτό τη Χίο την έλεγαν και Οφιούσα οι αρχαίοι. Και μοναδική σκιά αυτή της αγραπιδιάς, λίγο πριν το μονοπάτι για το Ρημόκαστρο και της Γριάς το Πήδημα. Ίσως και στην αρχαιότητα να ήταν έτσι...». Πολλές οι συζητήσεις που θυμάμαι με την Εύα, για το παλαιο-περιβάλλον του νησιού, τότε στην αλησμόνητη ανασκαφή του Αίπους, υπό τον ανελέητο ήλιο του καλοκαιριού, αλλά και στο καταχείμωνο, το 1981. Ατέρμονες οι συζητήσεις με την Εύα και τον Βασίλη Λαμπρινουδάκη για τα μαντριά της κλασικής εποχής πάνω στις κακοτράχαλες ράχες του βουνού, για την αρχαιολογία της κτηνοτροφίας, για τα κοπάδια και τις τροφές τους, για τους βοσκούς και τους κατοίκους της πόλης.

Αρχή της δεκαετίας του 1980. Η ανασκαφή στο Αίπος ήταν εξαιρετικά πρωτοποριακή για την εποχή της. Ήταν από τα πρώτα σκιρτήματα μιας αρχαιολογίας που δεν ενδιαφέρεται μόνο για τα ιερά, τα νεκροταφεία και τις πόλεις, για τα μεγάλα και τα σπουδαία ευρήματα –αυτά που κάνουν τόπους και ανθρώπους γνωστούς στον κόσμο– αλλά και για τα ίχνη και τα κατάλοιπα της καθημερινότητας των κτηνοτρόφων και των γεωργών, που όμως συνθέτουν ένα μνημειώδες κεφάλαιο στην αρχαιολογία και την ιστορία των αρχαίων κοινωνιών. Όλα πρωτόγνωρα για κείνη την εποχή.

Τελικά, το Αίπος δεν ήταν καθόλου άνυδρο τότε. Τουλάχιστον στις μέρες που δουλεύαμε όλοι μαζί εκεί. Εμείς, οι ελάχιστοι φοιτητές της ανασκαφής, ποτιζόμασταν καθημερινά, εντατικά και συγκροτημένα από εμπειρίες και μαθήματα, διδάγματα και βιώματα εκπαιδευτικά, αλλά και κοινωνικές και επαγγελματικές συμπεριφορές και επιλογές. Θυμάμαι τις ομάδες των προσκόπων, απ' το Βροντάδο, που μας έφερναν καθημερινά σχεδόν καυτό τσάι και μπισκότα, για να ζεσταθούμε και να μπορέσουμε να γράψουμε με το μολύβι τις πινακίδες στα όστρακα. Οι αρχαιολόγοι υποκειμένοι στην «καλή πράξη της ημέρας»!

Και μετά, άλλος κόσμος, και μικρός και μέγας: Οι ανασκαφές στη Νάξο. Κυκλαδίτικα καλοκαίρια. Στον Γύρουλα, στα Ύρια, στην Γκρότα. Όλη η αιγαική κεραμική να παρελαύνει μπρος στα μάτια μας και να αγγίζεται με τα χέρια μας. Άλλα μαθήματα και ...άλλα πανηγύρια. Στις Μέλανες, στο Φιλώτι, στ' Απεράθου, στον Απόλλωνα... Τα Σαββατόβραδα όλη η ομάδα με τα τρακτέρ του Βερούκοκκου και του Μανώλη, ανοίγαμε πανιά για τα χωριά της Νάξου. Και η Εύα, με το ψάθινο καπέλο και τις ελβιέλες να μην κατακάθεται στιγμή. Ολονυκτίες χορού. Μένουν αυτά.

Όπως μένουν και η μέθοδος και η σχολαστικότητα της ανασκαφής, οι προβληματισμοί για τη μη αυτονόητη χρονολόγηση κάποιων ευρημάτων, οι συζητήσεις για την ανάδειξη των μνημείων και την απόδοσή τους στην κοινωνία. Η κυρίαρχη ιδέα ότι τα αρχαία δεν ανήκουν μόνο στους ειδικούς, ότι οφείλουμε να τα αναδεικνύουμε με τρόπο διδακτικό, να τα φροντίζουμε, να τα κοινωνικοποιούμε, γιατί μόνον ενταγμένα στην καθημερινότητα των πολιτών προστατεύονται.

Η εξαιρετική έκδοση για το ιερό του Γύρουλα στο Σαγκρί, που μόλις δημοσίευσαν ο Β. Κ. Λαμπρινουδάκης, η Εύα και τα άλλα μέλη της ομάδας, δείχνει αυτήν ακριβώς την έγνοια του επιστήμονα αρχαιολόγου για το αντικείμενο της έρευνάς του. Έγνοια για τις συνθήκες δημιουργίας και λειτουργίας του, αλλά και έγνοια για την πορεία του στο μέλλον, ως μνημείο, ως τεκμήριο της ανθρώπινης παρουσίας και δράσης στον συγκεκριμένο τόπο. Αναλογίζομαι την επιστημονική εξέλιξη της τιμωμένης. Ξεκίνησε να μελετά την ανάγλυφη κεραμική και έφθασε να έχει την ουσιαστικότερη συμβολή στην αναστήλωση, αποκατάσταση, ανάδειξη και απόδοση μιας ολόκληρης αρχαίας πόλης πάνω στο κύμα του Αιγαίου, την Κερθαία, στην Τζια.

Η γενιά της Εύας γαλουχήθηκε στα νάματα της γεραράς θετικιστικής αρχαιολογικής σκέψης. Αυτοί, οι δάσκαλοί μας, μετέδωσαν σε μας –σε όσους τουλάχιστον από μας ήταν δεκτικοί και ήθελαν να τις παραλάβουν– αυτές τις αρχές θεώρησης και αντιμετώπισης του πολιτιστικού αποθέματος της πατρίδας μας. Μεθοδολογικές αρχές και γνώσεις βαθύτατα ανθρωπιστικές, αρχές σεβασμού στο αντικείμενο της έρευνας, αλλά και βαθύτατου σεβασμού απέναντι στους ανθρώπους που με τον έναν ή τον άλλο τρόπο συνδέονται με αυτό, στην ανάγκη της εξαντλητικής τεκμηρίωσης, στην καταπιεστική –καμιά φορά– υποχρέωση του ελέγχου της βιβλιογραφίας και των πηγών, την ιερή υποχρέωση της δημοσίευσης του υλικού.

Πάνω σ' αυτές τις αρχές κτίσαμε και ακόμη καλούμαστε να κτίζουμε τη δική μας δουλειά, μέσα σε καιρούς και συνθήκες που διαρκώς αλλάζουν. Το διακύβευμα της ελληνικής αρχαιολογίας σήμερα δεν είναι το ίδιο με το διακύβευμα του 1970, του '80, του '90, του 2000. Είναι γνωστά αυτά. Όμως, είναι σημαντικό να πορεύεται κανείς με συγκεκριμένη πυξίδα, με σταθερό τον προσανατολισμό του. Αυτές τις σταθερές μας τις έδωσαν αυτοί, η γενιά τους. Αλλά και η Εύα προσωπικά με το έργο της στις αίθουσες και τα αμφιθέατρα, στο πεδίο, στην ανασκαφή, στα πονήματα, στα γραπτά της. Απομακρυνόμαστε, καθώς τα πάντα ρει, αλλά το σημαντικό είναι ότι έχουμε σημεία αναφοράς που δεν μας επιτρέπουν ή τουλάχιστον μας εμποδίζουν να γίνουμε αλόγιστα φτερό στον άνεμο.

Αναπολώ συχνά τις στιγμές στη Νάξο. Με την Εύα και τον Κώστα Μπουρνιά, με τον Βασίλη και την Πίτσα Λαμπρινουδάκη. Στιγμές διδαχής βιωματικής, είτε πάνω από το τοπογραφικό της ανασκαφής, είτε με ρακές στο Φιλώτι. Οι σειρές των φοιτητών λίγο πριν, λίγο μετά από τη δική μου, έζησαν τη λελογισμένη, νομίζω, άρση των στεγανών ανάμεσα στον κόσμο των καθηγητών και τον κόσμο των φοιτητών. Οι ανασκαφές, προφανώς, πάντα βοηθούσαν προς αυτή την κατεύθυνση, στα χρόνια μας, όταν τα πράγματα είχαν πλέον δοκιμασθεί και ωριμάσει αρκετά, ώστε η διδασκαλία και η μαθητεία να μην περιορίζεται στα στενά όρια της αίθουσας ή της ανασκαφής, τουλάχιστον για τους αρχαιολόγους.

Σήμερα, έχουμε απόλυτη επίγνωση ότι η ανασκαφή βρίσκει το ουσιαστικό νόημά της, όταν εκτείνεται σε περισσότερα επίπεδα τριβής διδασκόντων και διδασκομένων. Στην υπό όρους και με σαφείς ρόλους συνύφανση ανθρώπων και αντικειμένων, αρχαιολόγων ξένων και ντόπιων, επιστημόνων και εργατών, δασκάλων και μαθητών. Οι ανασκαφές στα Ύρια, στο Σαγκρί, στην Γκρότα, στο Αίπος θα μας έδιναν λιγότερα πράγματα, αν δεν συνοδεύονταν από τις ειδικές εμπειρίες κοντά στο πνεύμα των ανθρώπων του τόπου. Και σε αυτόν τον τομέα, ο ρόλος της Εύας ήταν μεγάλος. Ξεδιπλώνονταν αθόρυβα, ανύποπτα, ατημέλητα και μόνο με τα χρόνια κατανούσαμε και διπλώναμε μέσα μας, όσοι θέλαμε, τα εύηχα, συγκροτημένα και επιμελή πρότυπα

αντίληψης του κόσμου, που με τον τρόπο της μας πρόσφερε. Κι όσο περνούσε ο καιρός, τα αρχικά, επαγγελματικής υφής πρότυπα διευρύνονταν, εμπλουτίζονταν διαρκώς και εκτείνονταν σε ευρύτερους θεματικούς κύκλους. Άγγιζαν μύριες πτυχές του βίου μας. Και είμαι απολύτως βέβαιη ότι η παρουσία του Κώστα, ως θερινού επισκέπτη της ανασκαφής, συνέβαλε σημαντικά προς αυτή την κατεύθυνση.

Η διδασκαλία, η αίθουσα, η αρχαιολογία, η ανασκαφή, αλλά και η εκδοτική δουλειά ή και *δουλεία*! Δεν αναφέρομαι στην προσωπική της εργογραφία. Σκέφτομαι τις ατέλειωτες ώρες που αφιέρωνε για το «συλλογικό καλό», την *Αρχαιογνωσία*, το περιοδικό της Φιλοσοφικής Σχολής. Το πείσμα της μην τυχόν και σβήσει και πάψει να εκδίδεται το μοναδικό αρχαιογνωστικό περιοδικό του Πανεπιστημίου Αθηνών. Πίστευε στο Πανεπιστήμιο, πίστευε στους συναδέλφους της, αφιέρωνε χρόνο για τον Οργανισμό, στον οποίο εργαζόταν. Η επιλογή της αυτή δεν συνιστά τον κανόνα, ανάμεσα στους ομοίους. Και η εμπλοκή της με την *Αρχαιογνωσία* συνιστά τεκμήριο και μαρτυρία συνάμα. Προσωπικός χρόνος, οικογενειακή εμπλοκή για τα δοκίμια, που ακόμη ήταν έντυπα. Η *Αρχαιογνωσία* δεν υπάρχει πια, υπάρχει βέβαια τα τελευταία χρόνια το ηλεκτρονικό περιοδικό του Τμήματός της στο ΕΚΠΑ.

Κάποια στιγμή δέχθηκε, μετά από πολλή σκέψη, να αναλάβει τα έργα συντήρησης, αποκατάστασης και ανάδειξης της Καρθαίας, στην Κέα. Για να ξεδιπλώσει κι εκεί τις μεγάλες ικανότητές της στη διεύθυνση μιας ομάδας αρχαιολόγων, αρχιτεκτόνων, διοικητικών υπαλλήλων, εργατικού προσωπικού, με αντικείμενο την αποκατάσταση σημαντικών κτισμάτων μιας αρχαίας πόλης που βρίσκεται σε μια δύσκολη και απρόσιτη περιοχή της νοτιοανατολικής Κέας. Από την ενασχόλησή της αυτή δημιουργήθηκε ένα μικρό θαύμα. Τα ιερά, το θέατρο, οι διαδρομές. Όμως, το θαύμα δεν έγκειται στην αποκατάσταση των αρχαίων κτισμάτων. Όχι μόνον σε αυτή την πτυχή του προγράμματος. Είναι οι «άλλες πτυχές» που τεκμαίρουν το πείσμα της και οι οποίες είχαν ως στόχο τη σύνδεση των αρχαιοτήτων της Καρθαίας με τον έξω κόσμο.

Δρόμος δεν υπήρχε, ούτε αποβάθρα στον γιαλό για να μεταφερθούν τα υλικά της αναστήλωσης ή ακόμη και για να διευκολυνθούν οι επισκέπτες. Υπήρχαν αντίθετες φωνές. Φαίνεται, όμως, ότι τα λογής-λογής εμπόδια δεν γνώριζαν ότι απέναντί τους βρίσκεται μια κοσμοπολίτισσα Χιώτισσα και συνάμα Αιγινίτισσα, μείξη του εκλεπτυσμένου πολιτισμού της Ιωνίας και του στιβαρού δωρικού στοιχείου. Έτσι γίνονται τα θαύματα. Όταν η χάρις, η ευγένεια, η υπομονή, η αισθητική συναντά τη δύναμη, την επιμονή, το σθένος, την καθαρότητα.

Μαζί με τον καθηγητή –και δάσκαλό μου– και μια ομάδα αγαπημένων μαθητών της, που όλοι της χρωστάμε, προχωρήσαμε στην έκδοση αυτού του τιμητικού τόμου με την αφυπηρέτησή της. Όμως, αναρωτιέμαι, αφυπηρετούν ποτέ οι άνθρωποι που αφήνουν τέτοιες κληρονομίες και τόσες παρακαταθήκες;

Αθήνα, Ιούνιος 2021

Με την αγάπη και την ευγνωμοσύνη μου,

Λίνα Μενδώνη

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΩΝ ΕΠΙΜΕΛΗΤΩΝ

Η ιδιαίτερη εκτίμηση για την Εύα Σημαντώνη-Μπουρνιά, ο θαυμασμός για το πλούσιο και πολύπτυχο επιστημονικό της έργο, τόσο στο Πανεπιστήμιο όσο και στο αρχαιολογικό πεδίο, μας οδήγησε στην απόφαση να εκδώσουμε ένα τόμο αφιερωμένο σ' εκείνη, με μελέτες συναδέλφων, φίλων, συνεργατών και φοιτητών της, με θέματα σχετικά με τα ενδιαφέροντά της. Η επιλογή για τον τίτλο του τόμου μιας φράσης από την επιγραφή στο άγαλμα της Ναξίας Νικάνδρης, της πρώτης γυναίκας αναθέτριας στο ιερό της Δήλου, έγινε με τη σκέψη ότι πράγματι η Εύα Μπουρνιά είναι *ἕξοχος ἄλλων*, η προσωπικότητα και το έργο της εξέχουν ανάμεσά μας.

Το εγχείρημα έκδοσης ενός τιμητικού τόμου με 51 συμβολές δεν ήταν καθόλου εύκολο. Ήλθε σε πέρας χάρη στη βοήθεια και τη συμβολή πολλών.

Ευχαριστούμε πρώτα από όλους τους συγγραφείς των μελετών, που μας εμπιστεύθηκαν τα κείμενά τους και είχαν την υπομονή να αναμένουν την ολοκλήρωση μιας μάλλον μακράς διαδικασίας για τη δημοσίευσή τους. Η δυνατότητα βιβλιογραφικής επικαιροποίησης δόθηκε για τα περισσότερα κείμενα έως και το 2019. Ευχαριστίες εκφράζονται και σ' αυτούς που ήταν πρόθυμοι να συμμετάσχουν, αλλά διάφοροι σοβαροί λόγοι τους εμπόδισαν.

Ευχαριστίες οφείλονται και σε όλα τα μέλη της Επιστημονικής Επιτροπής για τη σημαντική συνδρομή τους στο έργο της έκδοσης. Η ομότιμη καθηγήτρια κ. Νότα Κούρου υπήρξε σταθερός αρωγός σε κάθε ερώτημα και δυσκολία. Η ομότιμη καθηγήτρια κ. Άννα Α. Λαιμού υποστήριξε με κάθε δυνατό τρόπο τις προσπάθειές μας.

Ευχαριστίες οφείλονται επίσης στη φωτογράφο MSc κ. Νίνα Μπάκα για τη βοήθειά της στη φωτογραφική αναπαραγωγή εικόνων για τις ανάγκες του βιβλίου –κυρίως από παλαιές εκδόσεις. Ο ανά χειράς τόμος οφείλει εξάλλου τα μέγιστα στη δημιουργική πνοή της κ. Κικής Μπίρταχα, στενής συνεργάτιδας της Εύας Μπουρνιά εδώ και πολλά χρόνια στο εκδοτικό της έργο.

Η προσπάθεια αυτή δεν θα έφθανε ποτέ σε αίσιο τέλος χωρίς τον Οργανισμό Διαχείρισης και Ανάπτυξης Πολιτιστικών Πόρων (πρώην ΤΑΠΑ). Ευχαριστούμε από καρδιάς τον Πρόεδρο κ. Παναγιώτη Νταή και τα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου του που ενέκριναν την έκδοση του τόμου στη σειρά των δημοσιευμάτων του. Η κ. Ελένη Κώτσου, αναπληρώτρια προϊσταμένη της Διεύθυνσης Εκδόσεων και Ψηφιακών Εφαρμογών, από την πρώτη στιγμή αγκάλιασε το εγχείρημα. Της οφείλουμε ευγνωμοσύνη.

Αποδίδεται τώρα ο τιμητικός αυτός τόμος στην Εύα Σημαντώνη-Μπουρνιά με ένα πλήθος συναισθημάτων που δύσκολα περιγράφονται –αν και διαφαίνονται στις υποσημειώσεις των άρθρων των συγγραφέων– με την ευχή να είναι γερή και δυνατή για να συνεχίσει τη σπουδαία προσφορά της στην επιστήμη.

Ιανουάριος 2021

Οι επιμελητές της έκδοσης

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΥΑΣ ΣΗΜΑΝΤΩΝΗ - ΜΠΟΥΡΝΙΑ

BIBLIA / BOOKS

1. *Ανασκαφές Νάξου. Οι ανάγλυφοι πίθοι*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 113, Αθήναι 1990.
2. *La céramique à reliefs au Musée de Chios*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 125, Αθήναι 1992.
3. *La céramique grecque à reliefs. Ateliers insulaires du VIII^e siècle au VI^e siècle av. J.-C., Hautes études du monde gréco-romain 3*, Genève 2004.
4. *Καρθαία...έλαχύνωτον στέρνον χθονός*, Αθήνα 2009 (σε συνεργασία με Λ. Γ. ΜΕΝΔΩΝΗ και Τ.-Μ. ΠΑΝΑΓΟΥ).
5. *Η αρχαία Τήνος*, Αθήνα 2013 (σε συνεργασία με R. ÉTIENNE, Ν. ΚΟΥΡΟΥ).
6. *Το θέατρο της αρχαίας Καρθαίας στην Κέα. Ανασκαφή, στερέωση και ανάδειξη*, Αθήνα 2017 (σε συνεργασία με Τ. ΠΑΝΑΓΟΥ, Δ. ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΥ).
5. *Αμύμονα έργα. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Βασίλη Κ. Λαμπρινουδάκη, Σειρά δημοσιευμάτων περιοδικού «Αρχαιογνωσία» 5*, Αθήνα 2007 (σε συνεργασία με Α. Α. ΛΑΙΜΟΥ, Λ. Γ. ΜΕΝΔΩΝΗ, Ν. ΚΟΥΡΟΥ).
6. *Αρχαιολογική έρευνα και διαχείριση του αρχαιολογικού υλικού. Πρακτικά επιστημονικής ημερίδας, Παρασκευή 9 Μαρτίου 2012*, Αθήνα 2014 (σε συνεργασία με Ε. ΓΕΡΟΥΣΗ, Ο. ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗ).
7. *Αρχιτέκτων. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Κορρέ*, Αθήνα 2016 (σε συνεργασία με Κ. ΖΑΜΠΙΑ, Β. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗ, ΑΕ. ΟΗΝΕΣΟΡΓ).

ΔΙΔΑΚΤΙΚΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ / TEACHING HANDBOOKS

1. *Αττικά κλασικά επιτύμβια ανάγλυφα*, Αθήνα 1988.
2. *Αρχαιολογία των πρώιμων ελληνικών χρόνων. Οι αιώνες της διαμόρφωσης (1050-600 π.Χ.)*, Αθήνα 1997.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΕΠΙΜΕΛΕΙΕΣ / EDITING

1. *Αρχαιολογικός άτλας του Αιγαίου από την προϊστορία έως την ύστερη αρχαιότητα*, Αθήνα 1998 (σε συνεργασία με Λ. Γ. ΜΕΝΔΩΝΗ).
2. *Archaeological Atlas of the Aegean from Prehistoric Times to Late Antiquity*, Athens 1999 (σε συνεργασία με L. G. MENDONI).
3. *Νάξος. Το αρχαίο ιερό του Γύρουλα στο Σαγκρί*, Αθήνα 2001.
4. *Ιστορία, Τέχνη, Αρχαιολογία της Κω. Α' Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Κως, 2-4 Μαΐου 1997*, Αθήνα 2001 (σε συνεργασία με Γ. ΚΟΚΚΟΡΟΥ-ΑΛΕΥΡΑ, Α. Α. ΛΑΙΜΟΥ).
4. *Das neuentdeckte Heiligtum von Iria auf Naxos*, *AA* 1987, 569-621 (σε συνεργασία με V. LAMBRINOUDAKIS, G. GRUBEN, M. KORRES, ΑΕ. ΟΗΝΕΣΟΡΓ).
5. Ανασκαφή αρχαίου ιερού στα Ύρια της Νάξου. Η έρευνα κατά τα έτη 1982, 1986 και 1987, *Archaiognosia* 5, 1987-1988, 133-191 (σε συνεργασία με Β. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗ, G. GRUBEN, Μ. ΚΟΡΡΕ, ΑΕ. ΟΗΝΕΣΟΡΓ).
6. Από το Μουσείο της Χίου. Ύστερη εμπίεστη κεραμική, *ADelt* 43, A, 1988, 139-158.
7. Πήλινη σφραγίδα από τα Ύρια της Νάξου, *Archaiognosia* 6, 1989-1990, 137-149.

8. Chian Relief Pottery and Its Relationship to Chian and East Greek Architectural Terracottas, στο: N. WINTER, *Proceedings of the First International Conference on Archaic Greek Architectural Terracottas, December 2-4, 1988, Hesperia* 59. 1, Athens 1990, 193-200.
9. «Πλίνθοι και κέραμοι ατάκτως ερριμμένα». Πήλινα αρχιτεκτονικά ανάγλυφα από τη Χίο, *AEphem* 130, 1991, 71-109.
10. Tessonns à reliefs au Musée de Chios, στο: FR. BLONDÉ – J.-Y. PERREAULT (επιμ.), *Les ateliers de potiers dans le monde grec aux époques géométrique, archaïque et classique. Actes de la table ronde organisée à l'École française d'Athènes 2-3 Octobre, BCH Suppl.* 23, Paris 1992, 175-187.
11. Ανθήματα ιωνικών επιτυμβίων στηλών, *Archaiognosia* 8, 1993-1994, 141-153.
12. Δίφροι ευπλεκείς στη ναξιακή κεραμική του 7ου αι. π.Χ., στο: I. Κ. ΠΡΟΜΠΟΝΑΣ – ΣΤ. Ε. ΨΑΡΡΑΣ (επιμ.), *Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα «Η Νάξος διά μέσου των αιώνων»*, Φιλώτι 3-6 Σεπτεμβρίου 1992, Αθήνα 1994, 359-374.
13. Ξώμπουργο Τήνου, *Ergon* 1995, 70 (σε συνεργασία με Ν. ΚΟΥΡΟΥ).
14. Ύρια, Σαγκρί, στο: *Νάξος. Ανάδειξη αρχαιολογικών χώρων. Ύρια, Σαγκρί, Πύργος Χειμάρρου*, Αθήνα 1997, 10-26 (σε συνεργασία με Β. Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗ).
15. Πίθοι των ιστορικών χρόνων με εγχάρακτη διακόσμηση από την ΝΑ Κέα, στο: Λ. Γ. ΜΕΝΔΩΝΗ – Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ (επιμ.), *Κέα - Κύθνος. Ιστορία και Αρχαιολογία, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Κέα - Κύθνος, 22-25 Ιουνίου 1994, Μελετήματα* 27, Αθήνα 1998, 487-516.
16. Οι Κυκλάδες από τους πρώτους ιστορικούς χρόνους μέχρι το τέλος της αρχαϊκής εποχής (1050-480 π.Χ.), στο: Λ. Γ. ΜΕΝΔΩΝΗ – Ν. ΜΑΡΓΑΡΗΣ (επιμ.), *Κυκλάδες. Ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες. Από το φυσικό περιβάλλον στο ιστορικό τοπίο*, Αθήνα 1998, 173-207.
17. Kleinfunde aus dem Heiligtum von Iria auf Naxos, *AM* 113, 1998, 61-74.
18. The Fall of Troy Once Again, στο: Ν. ΧΡ. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ (επιμ.), *Φως κυκλαδικόν. Τιμητικός τόμος στη μνήμη του Νίκου Ζαφειρόπουλου*, Αθήνα 1999, 158-177.
19. Η ανάγλυφη κεραμική στα παράλια του βόρειου Αιγαίου, στο: *Αρχαία Μακεδονία* 6. *Ανακρινώσεις κατά το Στ' Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 15-19 Οκτωβρίου 1996*, II, Θεσσαλονίκη 1999, 1011-1029.
20. Les premières phases du sanctuaire d'Hyria d'après les objets retrouvés, *RA* 2000, 209-219.
21. Από την αγγειοπλαστική παραγωγή της αρχαίας Σίφνου, στο: *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου, Σίφνος 25-28 Ιουνίου 1998*, I, Αθήνα 2000, 371-400.
22. Χιακή ανάγλυφη κεραμική / Chian Relief Pottery, στο: Α. ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ-ΑΡΓΥΡΗ – Θ. ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Χίος τ' έναλος πόλις Οϊνοπίανος*, Χίος 2000, 240-249.
23. Ξώμπουργο Τήνου, ο ανάγλυφος πιθαμφορέας της Γεννήσεως. Έκδοση δεύτερη, βελτιωμένη, στο: Α. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ – Ι. ΛΕΒΕΝΤΗ (επιμ.), *Καλλίστευμα. Μελέτες προς τιμήν της Όλγας Τζάκου-Αλεξανδρή*, Αθήνα 2001, 69-84.
24. Ανάπλαση αρχαιολογικών χώρων Νάξου, στο: Γ. ΤΑΣΟΥΛΑΣ (επιμ.), *Η συμβολή του Υπουργείου Αιγαίου στην έρευνα και ανάδειξη του πολιτισμού του Αρχιπελάγους*, Αθήνα 2001, 119-121 (σε συνεργασία με Β. Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗ).
25. Η κεραμική και τα μικρά ευρήματα από το ιερό του Γύρουλα Σαγκρίου Νάξου, στο: Ε. ΣΗΜΑΝΤΩΝΗ-ΜΠΟΥΡΝΙΑ (επιμ.), *Νάξος. Το αρχαίο ιερό του Γύρουλα στο Σαγκρί*, Αθήνα 2001, 27-32.
26. Κοσμήματα από το ιερό των Υρίων Νάξου, *Archaiognosia* 11, 2001-2002, 141-153.
27. The Early Phases of the Hyria Sanctuary on Naxos. An Overview of the Pottery, στο: Μ. ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ – Μ. ΥΕΡΟΥΛΑΝΟΥ (επιμ.), *Excavating Classical Culture. Recent Archaeological Discoveries in Greece, BARIntSer* 1031, Oxford 2002, 269-280.
28. Naxos. Das Heiligtum von Gyroula bei Sangri, *AW* 33, 2002, 387-406 (σε συνεργασία με τους V. LAMBRINOUDAKIS, G. GRUBEN, ΑΕ. OHNESORG, Μ. KORRES, ΤΗ. BILIS, Μ. MAGNISALI).
29. Συντήρηση και ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Καρθαίας στην Κέα, στο: *Αρχαιολογικά Έργα εκτελούμενα από Επιστημονικές Επιτροπές του ΥΠΠΟ*, Αθήνα 2003, 52-53.
30. Ο «Θησαυρός της Αίγινας». Νέο φως στο μυστήριο της λαθραίας εξαγωγής του, στο: Ε. ΚΟΝΣΟΛΑΚΗ-ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Αργοσαρωνικός. Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού. Πόρος, 26-29 Ιουνίου 1998*, I, Αθήνα 2003, 47-69.

31. Έργα μικροτεχνίας από το ιερό των Υρίων Νάξου, στο: Ι. Κ. ΠΡΟΜΠΟΝΑΣ – ΣΤ. Ε. ΨΑΡΡΑΣ (επιμ.), *Πρακτικά του Β' Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα «Η Νάξος διά μέσου των αιώνων», Χαλκή Νάξου, 4 έως 7 Σεπτεμβρίου 1997*, Αθήνα 2003, 167-175.
32. Η χρήση του χρώματος στην ανάγλυφη κεραμική, στο: Α. ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ – Ν. ΧΡ. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρόιμη Εποχή του Σιδήρου. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος, 1-4 Νοεμβρίου 2002*, Αθήνα 2004, 481-494.
33. Kyprische Einflüsse I. Ein anthropomorphes Gefäß aus Iria auf Naxos, *AM* 119, 2004, 33-54.
34. Un masque humain à Hygia de Naxos. Nouveau témoignage de contacts chypriotes, *BCH* 128-129, 2004-2005, 119-132.
35. Αίγινα, στο: Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα 2005, 182-189.
36. Πόρος, στο: Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα 2005, 190-191.
37. Ύρια Νάξου. Η κυπριακή συνάφεια, στο: Γ. ΠΡΟΜΠΟΝΑΣ – Π. ΒΑΛΑΒΑΝΗΣ (επιμ.), *Ενεργεσίη. Τόμος χαριστήριος στον Παναγιώτη Ι. Κοντό*, II, Αθήνα 2006, 671-688.
38. Το Έργο της Επιτροπής Συντήρησης και Ανάδειξης του Αρχαιολογικού Χώρου της Καρθαίας της νήσου Κέας, στο: Β. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ (επιμ.), *Το Έργο των Επιστημονικών Επιτροπών Αναστήλωσης, Συντήρησης και Ανάδειξης Μνημείων*, Αθήνα 2006, 423-441.
39. Το Έργο «Συντήρηση και ανάδειξη αρχαίας Καρθαίας Κέας». Τα έτη 2002-2004, *Archaiognosia* 14, 2006, 237-284 (σε συνεργασία με Γ. ΖΑΧΟ, Τ. ΠΑΝΑΓΟΥ, Μ. ΚΟΥΤΣΟΥΜΠΟΥ, Θ. ΜΠΙΛΗ, Δ. ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΥ).
40. Μύθοι και παραδόσεις της αρχαίας Νάξου, στο: Μ. ΣΕΡΓΗΣ – ΣΤ. ΨΑΡΡΑΣ (επιμ.), *Νάξος. Αρμενίζοντας στο χρόνο*, Αθήνα 2006, 87-94.
41. Κρατήρας του ύστερου 7ου αι. π.Χ. από το Κάτω Φανάρι Τροϊζηνίας, στο: Ε. ΚΟΝΣΟΛΑΚΗ-ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Έπαθλον. Αρχαιολογικό Συνέδριο προς τιμήν του Αδώνιδος Κ. Κύρου, Πόρος 7-9 Ιουνίου 2002*, I, Αθήνα 2007, 395-412.
42. Ένας κένταυρος... Ναξιώτης, στο: Ε. ΣΗΜΑΝΤΩΝΗ-ΜΠΟΥΡΝΙΑ – Α. Α. ΛΑΙΜΟΥ – Λ. Γ. ΜΕΝΔΩΝΗ – Ν. ΚΟΥΡΟΥ (επιμ.), *Αμύμονα έργα. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Βασίλη Κ. Λαμπρινουδάκη, Σειρά δημοσιευμάτων περιοδικού «Αρχαιογνωσία»* 5, Αθήνα 2007, 84-95.
43. The Acropolis of Karthaia on Keos. A Conservation and Restoration Project, *The Australian Archaeological Institute at Athens Bulletin* 5, 2007-2008, 14-28.
44. Από τις Κυκλάδες στον Ευβοϊκό. Παρακολουθώντας την πορεία ενός εικονιστικού θέματος της ανάγλυφης κεραμικής του 7ου αι. π.Χ., *Archaiognosia* 15, 2007-2009, 123-136.
45. Παριακές (;) επιδράσεις σε ναξιακά αγγεία, στο: ΝΤ. ΚΑΤΣΩΝΟΠΟΥΛΟΥ – Ι. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ – ΣΤ. ΚΑΤΣΑΡΟΥ (επιμ.), *Paros II. Ο Αρχίλοχος και η εποχή του, Πρακτικά Β' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Αρχαιολογίας Πάρου και Κυκλάδων. Παροικιά Πάρου, 7-9 Οκτωβρίου 2005*, Αθήνα 2008, 365-382.
46. Το έργο της Επιτροπής Συντήρησης και Ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου της Καρθαίας της νήσου Κέας, στο: *Συντήρηση Αναστήλωση Ανάδειξη. Το έργο των Επιστημονικών Επιτροπών*, Αθήνα 2008, 140-145.
47. The Aeginetan versus a West Saronic Gulf Pottery Workshop, στο: C. REINHOLDT – P. SCHERRER – W. WOHLMAYR (επιμ.), *Aiakeion. Beiträge zur Klassischen Altertumswissenschaft zu Ehren von Florens Felten*, Wien 2009, 153-159.
48. Καρθαία Κέας. Έργα ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου, *Αρχαιολογία* 116, 2010, 47-55 (σε συνεργασία με Τ. ΠΑΝΑΓΟΥ).
49. Multi-storeyed Vases of the Geometric Period, στο: Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ (επιμ.), *The "Dark Ages" Revisited. Acts of an International Symposium in Memory of William D. E. Coulson, University of Thessaly, Volos, 14-17 June 2007*, II, Volos 2011, 971-981.
50. Ο ανάγλυφος πιθαμοφόρας της Μερέντας, στο: Π. ΒΑΛΑΒΑΝΗΣ – Ο. ΠΑΛΑΓΙΑ (επιμ.), *Ταξιδεύοντας στην Κλασική Ελλάδα. Τόμος προς τιμήν του καθηγητή Πέτρου Θέμελη*, Αθήνα 2011, 205-224.
51. Κρατηρίσκοι από τα Ύρια Νάξου, στο: Α. ΔΕΛΗΒΟΡΙΑΣ – Γ. ΔΕΣΠΙΝΗΣ – Α. ΖΑΡΚΑΔΑΣ (επιμ.), *Έπαινος Luigi Beschi*, Αθήνα 2011, 323-333.
52. Ο Νικόλαος Μ. Κοντολέων και το Ερέχθειο, *Ανθέμιον* 22, 2012, 1-10.
53. Γνωστά και άγνωστα για τη ναξιακή αγγειογραφία του 7ου αι. π.Χ., στο: Κ. ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ – Π. ΑΔΑΜΒΕΛΕΝΗ (επιμ.), *Δινήσσο. Τιμητικός τόμος για την Κατερίνα Ρωμοπούλου*, Θεσσαλονίκη 2012, 183-190.
54. Ανάγλυφος πιθαμοφόρας από το Αρκαλοχώρι Κρήτης, *ADelt* 67-68, A, 2012-2013, 201-228 (σε συνεργασία με Κ. ΓΚΑΛΑΝΑΚΗ, Χ. ΠΑΠΑΔΑΚΗ, Χ. ΚΡΙΤΖΑ, Ι. ΡΟΓΔΑΚΗ, ΕΙΡ. ΣΙΝΑΔΙΝΑΚΗ).

55. Minotaur. The Acclimatization of a Cretan Hybrid in the Cyclades, στο: W.-D. NIEMEIER – O. PILZ – I. KAISER (επιμ.), *Kreta in der geometrischen und archaischen Zeit. Akten des Internationales Kolloquiums am Deutschen Archäologischen Institut, Abteilung Athen, 27.-29. Januar 2006, Athenaiia 2*, München 2013, 383-393.
56. Η ανάδειξη μνημείων και χώρων ως διαχείριση αρχαιολογικού έργου, στο: Ε. ΣΗΜΑΝΤΩΝΗ-ΜΠΟΥΡΝΙΑ – Ε. ΓΕΡΟΥΣΗ – Ο. ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗ (επιμ.), *Αρχαιολογική έρευνα και διαχείριση του αρχαιολογικού υλικού. Πρακτικά επιστημονικής ημερίδας, Παρασκευή 9 Μαρτίου 2012*, Αθήνα 2014, 47-54.
57. Seated Statuettes from the Cemetery of Sellada, Thera, στο: Α. ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ (επιμ.), *Κοροπλαστική και μικροτεχνία στον αιγαιακό χώρο από τους γεωμετρικούς χρόνους έως και τη ρωμαϊκή περίοδο. Διεθνές συνέδριο στη μνήμη της Ηούς Ζερβουδάκη, Ρόδος 26-29 Νοεμβρίου 2009*, I, Αθήνα 2014, 191-208.
58. *Horror plenitatis* αντί του *Horror vacui*, στο: Π. ΒΑΛΛΑΒΑΝΗΣ – Ε. ΜΑΝΑΚΙΔΟΥ (επιμ.), *Ύγραφσεν και έποίησεν. Μελέτες κεραμικής και εικονογραφίας προς τιμήν του καθηγητή Μιχάλη Τιβέριου*, Θεσσαλονίκη 2014, 71-84.
59. Enthroned Goddesses from the Sanctuary of Hyria on Naxos, στο: Α. MULLER – E. LAFLI – ST. HUYSSECOM-HAXHI (επιμ.), *Figurines de terre cuite en Méditerranée grecque et romaine*, II. *Iconographie et contextes. Colloque international, 2-6 juin 2007 à Izmir*, Villeneuve d'Ascq 2015, 487-494.
60. More cups for "Dionysos". A Selection of Geometric Drinking Vases from the Sanctuary of Hyria on Naxos, στο: V. VLACHOU (επιμ.), *Pots, Workshops and Early Iron Age Society. Function and Role of Ceramics in Early Greece. Proceedings of the International Symposium Held at the Université libre de Bruxelles, 14-16 November 2013*, *Études d'archéologie* 8, Brussels 2015, 181-197.
61. Ελληνιστική κεραμική από τη Νάξο. Η μαρτυρία των Υρίων, στο: Μ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ – ΧΡ. ΚΑΛΙΝΗ (επιμ.), *Ήκάλιν. Τιμητικός Τόμος για τη Στέλλα Δρούγου*, II, Αθήνα 2016, 466-484.
62. Το αρχαίο θέατρο της Καρθαίας στην Κέα. Ζητήματα θεμελίωσης και χρονολόγησης, στο: Κ. ΖΑΜΠΙΑΣ – Β. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ – Ε. ΣΗΜΑΝΤΩΝΗ-ΜΠΟΥΡΝΙΑ – ΑΕ. ΟΗΝΕΣΟΡΓ (επιμ.), *Αρχιτέκτων. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Κορρέ*, Αθήνα 2016, 487-498 (σε συνεργασία με Τ. ΠΑΝΑΓΟΥ).
63. On Women and on Lions, στο: Χ. CHARALAMBIDOU – C. MORGAN (επιμ.), *Interpreting the Seventh Century BC. Tradition and Innovation*, Oxford 2017, 31-37.
64. Καρθαία και πύργος Αγίας Μαρίας Κέας. Μια προσπάθεια δώδεκα χρόνων (2002-2013), στο: Π. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ (επιμ.), *Το αρχαιολογικό έργο στα νησιά του Αιγαίου. Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο. Ρόδος, 27 Νοεμβρίου 1 Δεκεμβρίου 2013*, I, Μυτιλήνη 2017, 85-100 (σε συνεργασία με Τ. ΠΑΝΑΓΟΥ, Δ. ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΥ).
65. Σούνιο, Αίγινα, στο: Γ. ΣΑΪΤΑΣ (επιμ.), *Το έργο της Γαλλικής Επιστημονικής Αποστολής του Μοριά, 1829-1838. Β' μέρος. Τμήμα αρχαιολογίας. Τμήμα αρχιτεκτονικής, γλυπτικής, επιγραφών*, Αθήνα 2017, 114-127.
66. Αθήνα, στο: Γ. ΣΑΪΤΑΣ (επιμ.), *Το έργο της Γαλλικής Επιστημονικής Αποστολής του Μοριά, 1829-1838. Β' μέρος. Τμήμα αρχαιολογίας. Τμήμα αρχιτεκτονικής, γλυπτικής, επιγραφών*, Αθήνα 2017, 138-141.
67. Quadrupeds on Relief Pottery of the Aegean, στο: V. VLACHOU – A. GADOLOU (επιμ.), *Τέρψις. Studies in Mediterranean Archaeology in Honour of Nota Kourou, Études d'archéologie* 10, Brussels 2017, 177-189.
68. The Pottery and the Small Finds, στο: V. LAMBRI-NOUDAKIS – ΑΕ. ΟΗΝΕΣΟΡΓ (επιμ.), *Das Heiligtum von Gyroula bei Sangri auf Naxos*, Athen 2020, 96-143.
69. Hyria on Naxos. Tracing the Connectivity of an Insular Sanctuary with the Aegean and beyond, *AURA* 4, 2021, 9-26.
70. Ιερά... μαγειρέματα στα Ύρια Νάξου, στο: Γ. ΒΕΡΩΝΗΣ – Γ. ΗΣΑΪΑΣ – Α. ΤΖΙΩΤΗΣ – Α. ΦΛΩΡΑΚΗΣ – Β. ΦΡΑΓΚΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Η Νάξος διά μέσον των αιώνων. Πρακτικά του ΣΤ' Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου, Δαμαριώνας Νάξου, 30 Αυγούστου - 2 Σεπτεμβρίου 2018*, Αθήνα 2021, 151-164.
71. Καρθαία και πύργος Αγ. Μαρίας Κέας. Η κατάληξη μιας μακράς προσπάθειας, στο: Γ' Διεθνές Κυκλαδολογικό Συνέδριο, Ερμούπολη, Σύρος 25-29 Μαΐου 2016, υπό έκδοση (σε συνεργασία με Τ. ΠΑΝΑΓΟΥ – Δ. ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΥ).

BIBΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ / BOOK REVIEWS

1. L. H. ANDERSON, *Relief Pithoi from the Archaic Period of Greek Art*, Univ. of Colorado 1975, *Archaïognosia* 1, 1980, 383-385.
2. A. A. LEMOS, *Archaic Pottery of Chios. The Decorated Styles*, Oxford 1991, *DialHistAnc* 20. 1, 1994, 349-353.
3. Μ. ΤΙΒΕΡΙΟΣ, *Ελληνική τέχνη. Αρχαία αγγεία*, Αθήνα 1996, *Archaïognosia* 9, 1995-1996, 383-388.
4. Ν. ΚΟΥΡΟΥ, *CVA. Greece 8. Athens, National Museum 5. Attic and Atticising Amphoras of the Protogeometric and Geometric Periods*, *AJA* 110.2, 2006, <www.ajaonline.org/book-review/431> (3-5-2020).
5. L. MERCURI, *Eubéens en Calabre à l'époque archaïque. Formes de contacts et d'implantation*, *BEFAR* 321, Rome 2004, *AncWestEast* 8, 2009, 397-399.
6. F. Queyrel, *Le Parthénon, un monument dans l'Histoire*, Paris 2008, *Histara, les comptes rendus* <<http://histara.sorbonne.fr/cr.php?cr=466>> (3-5-2020).
7. V. KARAGEORGHIS – Ν. ΚΟΥΡΟΥ – V. KILIKOGLU, M. D. GLASCOCK in collaboration with J. KARAGEORGHIS and P. MARANTIDOU, *Terracotta Statues and Figurines of Cypriote Type Found in the Aegean*, Nicosia 2009, *Archaïognosia* 15, 2007-2009, 399-405.
8. Η. CEVIZOĞLU, *Reliefkeramik archaischer Zeit aus Klazomenai* (ZAKS, 18), Langenweissbach, Beier & Beran, 2010, *RA* 52, 2011-2012, 399-402.
9. Δ. ΚΑΤΣΟΝΟΠΟΥΛΟΥ – Ε. ΠΑΡΤΙΔΑ (επιμ.) / ΝΤ. ΚΑΤΣΩΝΟΠΟΥΛΟΥ – Ε. ΠΑΡΤΙΔΑ (επιμ.), *Φιλέλλην. Essays Presented to Stephen G. Miller / Φιλέλλην. Μελέτες προς τιμήν του Στέφανου Μίλλερ* (The Helike Society - Εταιρεία Φίλων της Αρχαίας Ελίκης), Athens-Aθήνα 2016, *AURA* 1, 2018, 231-237.
10. Δ. ΣΚΙΛΑΡΝΤΙ, *Κονκονναριές Πάρου. Οι ανασκαφές και η ιστορία της πανάρχαιης ακρόπολης του Αιγαίου*, Ανασκαφές Πάρου, Κέντρο Ιστορικών και Αρχαιολογικών Σπουδών, Αθήνα 2016, *AURA* 2, 2019, 307-311.

ΔΗΜΜΑΤΑ ΣΕ ΛΕΞΙΚΑ

ΚΑΙ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥΣ / ENTRIES
IN LEXICONS AND CATALOGUES

1. λ. Κεφαλος στο: *LIMC* VI (1992) 1-6.
2. λ. Κρομμυο στο: *LIMC* VI (1992) 139-142.
3. λ. Προκρίς στο: *LIMC* VII (1994) 529-530.
4. Ο. ΦΙΛΑΝΙΩΤΟΥ (επιμ.), *Από τη Νάξο των Κυκλάδων στη Νάξο της Σικελίας. Μια οδός επικοινωνίας*, Αθήνα 2001, 16-17, 38-39 (εισαγωγικά κείμενα) και λήμματα αρ. 18, 20, 21, 22.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ / TRANSLATIONS

1. L. H. SACKETT – V. HANKEY – R. J. HOWELL – T. W. JACOBSEN – M. R. POPHAM, *Προϊστορική Εύβοια. Γενική Επισκόπηση*, *ArchEubMel* 19, 1974, 129-190.
2. L. H. SACKETT – V. HANKEY – R. J. HOWELL – T. W. JACOBSEN – P. R. POPHAM, *Προϊστορική Εύβοια. Γενική Επισκόπηση*, *ArchEubMel* 20, 1975, 145-208.
3. W. R. BIERS, *Η Αρχαιολογία της Ελλάδος*, Αθήνα 1980, 94-187.
4. J. BOARDMAN, *Ελληνική Πλαστική. Η αρχαϊκή περίοδος*, Αθήνα 2001².

ΑΛΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ / OTHER TEXTS

1. Αρχαίες εγκαταστάσεις στο Αίπος της Χίου, *Αιγαιοπελαγίτικα Θέματα* 54, 1997.
2. Χιακή ανάγλυφη κεραμική, *Αιγαιοπελαγίτικα Θέματα* 55, 1997.
3. Αιγινήτικες αρχαιότητες σε Μουσεία του εξωτερικού, στο: αφιέρωμα για την Αίγινα, στις *Επτά ημέρες της εφημερίδας Καθημερινή*, 7-11-1997.
4. λ. «Tasos» και «Samotracia», στο: Μ. MAYER – I. RODÀ (επιμ.), *Ciudades antiguas del Mediterráneo*, Barcelona 1998, 198-201.
5. Το Ιερό της Αφαιάς στην Αίγινα και η ιστορία του, *Αιγιναία* 5, 2002, 88-103.
6. ...έν Νάξω μιὰ τῶν Κυκλάδων ξενιοθεΐσα..., στο: ΕΙ. ΓΡΑΤΣΙΑ – ΣΤ. ΛΕΚΑΚΗΣ (επιμ.), *Αληθινά παραμύθια της Νάξου. Οι αρχαιολόγοι διηγούνται...*, Αθήνα 2013, 57-66.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ* - ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

BAPD	Beazley Archive Pottery Database < https://www.beazley.ox.ac.uk/pottery/default.htm > (19-9-2020)
Brit. Mus. III	SMITH, C. H. 1896. <i>Catalogue of the Greek and Etruscan Vases in the British Museum. III, Vases of the Finest Period</i> (London).
BullÉp	<i>Bulletin Épigraphique</i>
CHANTRAINE, DELG	CHANTRAINE, P. 1968-1980. <i>Dictionnaire étymologique de la langue grecque</i> , 1-4, Paris.
CID	<i>Corpus des Inscriptions de Delphes</i>
DNO	KANSTEINER, S. – LEHMANN, L. – HALLOF, KL. 2014. <i>Der Neue Overbeck. Die antiken Schriftquellen zu den bildenden Künsten der Griechen</i> , I-V (Berlin).
EBGR	<i>Epigraphic Bulletin of Greek Religion - KERNOS</i>
GUARDUCCI, EG	GUARDUCCI, M. 1967-1978. <i>Epigrafia greca</i> , I-IV (Roma).
IC	GUARDUCCI, M. 1935-1950. <i>Inscriptiones Creticae</i> , I-IV (Roma).
ID	<i>Inscriptions de Délos</i>
ILGR	ŠAŠEL KOS, M. 1979. <i>Inscriptiones Latinae in Graecia repertae</i> (Faenza).
ILLRP	DEGRASSI, A. 1957. <i>Inscriptiones Latinae Liberae Rei Publicae</i> (Firenze).
IvO	DITTENBERGER, W. – PURGOLD, K. 1896. <i>Die Inschriften von Olympia, Olympia 5</i> (Berlin).
JIAN	<i>Journal International d'Archéologie Numismatique</i>
LGPV	<i>A Lexicon of Greek Personal Names</i> , Oxford 1987-.
LSAG ²	JEFFERY, L. H. 1990. <i>The Local Scripts of Archaic Greece</i> , Revised Edition with Supplement by A. W. Johnston (Oxford).
MASSON, OGS	MASSON, O. 1990-2000. <i>Onomastica Graeca Selecta</i> , 1-3 (Genève).
NOMIMA	VAN EFFENTERRE, H. – RUZÉ, FR. 1994-1995. <i>NOMIMA. Recueil d'Inscriptions politiques et juridiques de l'Archaisme grec</i> , I-II (Rome).
PGM	PREISENDANZ, K. 1973 ² . <i>Papyri Graecae Magicae. Die griechischen Zauberpapyri</i> , revised by A. Henrichs (Stuttgart).
SOKOLOWSKI, LSCG	SOKOLOWSKI, FR. 1969. <i>Lois sacrées des cités grecques, École française d'Athènes. Travaux et mémoires des anciens membres étrangers de l'École et de divers savants</i> 18 (Paris).
Syll. ³	DITTENBERGER, W. 1915-1924 ³ . <i>Sylloge Inscriptionum Graecarum</i> , 1-4 (Lipsiae· επανέκδοση Hildesheim 1982).
TD	<i>Timbres amphoriques de Délos</i>
TPSulp	CAMODECA, G. 1999. <i>Tabulae Pompeianae Sulpiciorum (TPSulp.)</i> . <i>Edizione critica dell'archivio puteolano dei Sulpicii</i> (Roma).

AMΘ	Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης	BN	Bibliothèque nationale de France
EAM	Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο	Brit. Museum	British Museum
ME	Μουσείο Ελευσίνας	JMB	Jüdisches Museum Berlin
MΣ	Μουσείο Σικυώνας	MN	Archaeological Museum of Naxos
MΓ	Μέση Γεωμετρική	NM	National Archaeological Museum (Athens)
MK	Μεσοκυκλαδική		
ΠΓ	Πρώιμη Γεωμετρική	EG	Early Geometric
ΠΕΧ	Πρώιμη Εποχή του Χαλκού	LG	Late Geometric
ΠΚ	Πρωτοκυκλαδική	MG	Middle Geometric
ΥΓ	Ύστερη Γεωμετρική	PG	Protogeometric
ΥΕ	Ύστεροελλαδική		
ΥΚ	Ύστεροκυκλαδική		
ΥποΓ	Υπογεωμετρική		
ΥποΠΓ	Υπο-πρωτογεωμετρική		

* Επιπλέον εκείνων του DAI: <https://www.dainst.org/documents/10180/70593/02_Abbreviations+for+Journals_quer.pdf/a82958d5-e5e9-4696-8e1b-c53b5954f52a> (25-11-2020)

ΜΑΝΟΛΗΣ ΚΟΡΡΕΣ

Αν η δημιουργία χρηστικών αντικειμένων είναι το πλέον κυρίαρχο και αναγνωρίσιμο στοιχείο του υλικού πολιτισμού, η υπέρβαση της αρχικής διαδικασίας παραγωγής κάποιων αντικειμένων ή η υπέρβαση της χρήσης αυτών και η δημιουργία άλλων απολύτως μη χρηστικών αντικειμένων, με σκοπό την ικανοποίηση μη υλικών αναγκών είναι ασφαλώς η πλέον ορατή εκδήλωση του πνευματικού πολιτισμού. Τυπικό δείγμα υπέρβασης του χρηστικού είναι η κόσμηση των αγγείων, των οποίων ο μέγας πληθυσμός αποτελεί το ευρύτερο μάλλον πεδίο της Αρχαιολογίας, πεδίο στο οποίο η συμβολή της τιμωμένης Εύας Σημαντώνη-Μπουρνιά είναι εξόχως πολύτιμη. Πολύ μικρότερος, αλλά με εντυπωσιακή εδαφική έκταση είναι ο πληθυσμός των έργων της αρχιτεκτονικής και της μνημειακής γλυπτικής, τα οποία κάποτε ήταν τα πλέον κυρίαρχα στοιχεία των ελληνικών ιερών. Η ύπαρξη σπουδαιότατων δειγμάτων μνημειακής τέχνης και έντεχνης αγγειοπλαστικής στη Νάξο ήταν μεταξύ άλλων και ο λόγος της συνυπηρέτησής μου με την τιμώμενη συνάδελφο στα εκεί προγράμματα υπό την εμπνευσμένη διεύθυνση του Βασιλή Λαμπρινουδάκη. Τα προγράμματα αυτά, τόσο πλούσια σε καθαρή αρχαιολογική έρευνα, περιείχαν ως συνήθως έναν μεγάλο φόρτο διοικητικής φροντίδας, η οποία εξειδικεύτηκε και εντάθηκε ακόμη περισσότερο όταν αυτά ολοκληρώθηκαν με τη συντήρηση των ευρημάτων, τη διαμόρφωση των αρχαιολογικών χώρων και την αναστήλωση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων. Διόλου τυχαία, όταν αργότερα άρχισαν τα έργα με τα οποία η Κερθαία της Κέας απέκτησε την τωρινή της αρτιότητα ως διαμορφωμένος αρχαιολογικός

χώρος με αναστηλωμένα μνημεία, η Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, οπλισμένη με τη μακρά πείρα αρχαιολογικής φροντίδας στη Νάξο, πρωτοστάτησε ως πρόεδρος της επιστημονικής για την Κερθαία επιτροπής. Σε αυτό το πλαίσιο λοιπόν, έρευνας, αλλά και ανάδειξης των μνημείων, κυρίως των ναξιακών, τα θέματά μας ήταν κοινά και δεν ήταν λίγες οι περιστάσεις που οι συζητήσεις μας, συνήθως στα Ύδρια, αφορούσαν στη μαρμαρική τέχνη και τα λατομεία, για τα οποία το ενδιαφέρον μου ήταν ήδη παλαιό, από την εποχή που φοιτητής ακόμη είχα γνωρίσει κάποια πολύ σημαντικά στη χερσαία Ελλάδα. Σε αυτά είχαν προστεθεί και τα ναξιακά λατομεία χάρις στον Gottfried Gruben, με τον οποίο το 1980 είχαμε επισκεφθεί εν συντομία τους ημιτελείς κολλοσσούς (εικ. 1).

1. Ο προσδιορισμός της θέσης των τόπων αυτής της μελέτης έχει ως εξής: Η παραθαλάσσια πεδιάδα της Νάξου (μέγ. μήκος και πλάτος 6 χλμ.), διαρρέεται και μορφώνεται διά συνεχών προσχώσεων κυρίως από έναν ποταμό, τον Βιβλύνη¹, ολικού μήκους 15 περίπου χλμ., του οποίου οι δύο κύριοι κλάδοι έχουν σκάψει μέσα στα κεντρικά υψώματα του νησιού τη ρεματιά των Μελάνων και τη ρεματιά της Ποταμιάς (εικ. 2). Σε ανάντη απόσταση περίπου 1.600 μ. από τις Μέλανες (ή -11 χλμ. από τις εκβολές του Βιβλύνη) και υψόμετρο περίπου 200 μ., η ρεματιά των Μελάνων πλατύνεται σε μικρή εύφορη καλώς αρδευόμενη κοιλάδα εκτάσεως 50 περίπου στρεμμάτων, το Φλεριό (εικ. 2, θέση 4 και εικ. 3, άνω μέρος). Εκεί, μέσα σε μικρό περίβολο, σε απόσταση σχεδόν

* Εκτός από την τιμωμένη συνάδελφο ευχαριστώ θερμότερα τον Β. Λαμπρινουδάκη για τη μακρότατη συνεργασία μας στη Νάξο (και όχι μόνο), την Α. Ohnesorg για τις επισκέψεις μας στα λατομεία, τους Θ. Μπιλή και Μ. Μαγνήσαλη για πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με το έργο τους στην περιοχή του Φλεριού, και τον συνάδελφο Δ. Παπανικολάου, γεωλόγο, ομότ. καθ. ΕΚΠΑ, για καίριες διορθώσεις στο 3ο μέρος του παρόντος. Στην προθυμία του άλλω-

στε οφείλεται και το σύντομο σημείωμα για τη γεωλογία και τα μάρμαρα της Νάξου, το οποίο ο ίδιος δέχθηκε να περιληφθεί στον παρόντα τόμο αμέσως μετά το δικό μου κείμενο, ως Παράρτημα. Όλα τα σχέδια είναι του συγγραφέως.

1. λ. *Βιβλύνης*: για τις αρχαίες μαρτυρίες και την ορθογραφία (Βιβλίνης), βλ. ΣΦΥΡΟΕΡΑ 2011, 86-87.



Εικ. 1. Κούρος στο Φλεριό, με τον G. Gruben στα αριστερά του (φωτ. ΜΚ 1986).

60 μ. από την αριστερή (νότια) όχθη του ρέματος, βρίσκεται ο πληρέστερα σωζόμενος κολοσσικός ημίεργος κούρος, γνωστός ως *κούρος στο Φλεριό*² (εικ. 1· εικ. 3, θέση 4), ενώ ένας άλλος³ του αυτού περίπου μεγέθους βρίσκεται στην ίδια πλαγιά, σχεδόν 50 μ. ψηλότερα, σε Ν/ΝΑ απόσταση 350 μ. (εικ. 3, θέση 6). Για τον άλλο αυτόν κούρο χρησιμοποιούνται εναλλακτικώς ποικίλα, όχι όλα εύλογα, ονόματα. Ένα εξ αυτών, *κούρος στο Φαράγγι* προκαλεί αμηχανία, επειδή το μέρος στο οποίο βρίσκεται είναι μια ήπιας κλίσης πλαγιά και ό,τι γεωφυσικώς θα μπορούσε να λέγεται φαράγγι, είναι ο πολύ ανατολικότερα κείμενος άνω ρους του ρέματος των Μελάνων. Κατά τη Γεωργία Κοκκορού-Αλευρά η τοποθεσία του εν λόγω κούρου λέγεται και *Πελεκανιά*⁴. Το όνομα, δηλωτικό τόπου πελέκησης λίθων, είναι πράγματι εύλογο, δε-

δομένων των περίξ αρχαίων λατομείων (εικ. 3, Λ3-Λ7). Στη βιβλιογραφία χρησιμοποιούνται και τα ονόματα *κάτω κούρος* και *απάνω κούρος*⁵ ή *κούρος Α* και *κούρος Β*.

Σε ευθεία απόσταση δεκαπέντε εκατοντάδων μέτρων ακριβώς νοτίως του Φλεριού βρίσκεται το χωριό Άνω Ποταμιά, κτισμένο σε μια μισογάκεια του ρέματος της Ποταμιάς, όπου αναβλύζουν και πηγαία ύδατα. Ομοίως, αλλά ακόμη περισσότερα πηγαία ύδατα αναβλύζουν στο Φλεριό, σε μικρή απόσταση από τη δεξιά (βόρεια) όχθη του ρέματος⁶. Μια παμπάλαια χωρίς έντονες θλάσεις αγροτική οδός (εικ. 3, αριστερό μέρος), οριοθετημένη από τους μανδρότοιχους των εκατέρωθεν κτημάτων, συνδέει τις ως άνω περιοχές του Φλεριού και της Ποταμιάς⁷. Από αυτήν, μέσω κάποιων μονοπατιών και ιδιοκτησιών είναι δυνατή και η προσέγγιση των

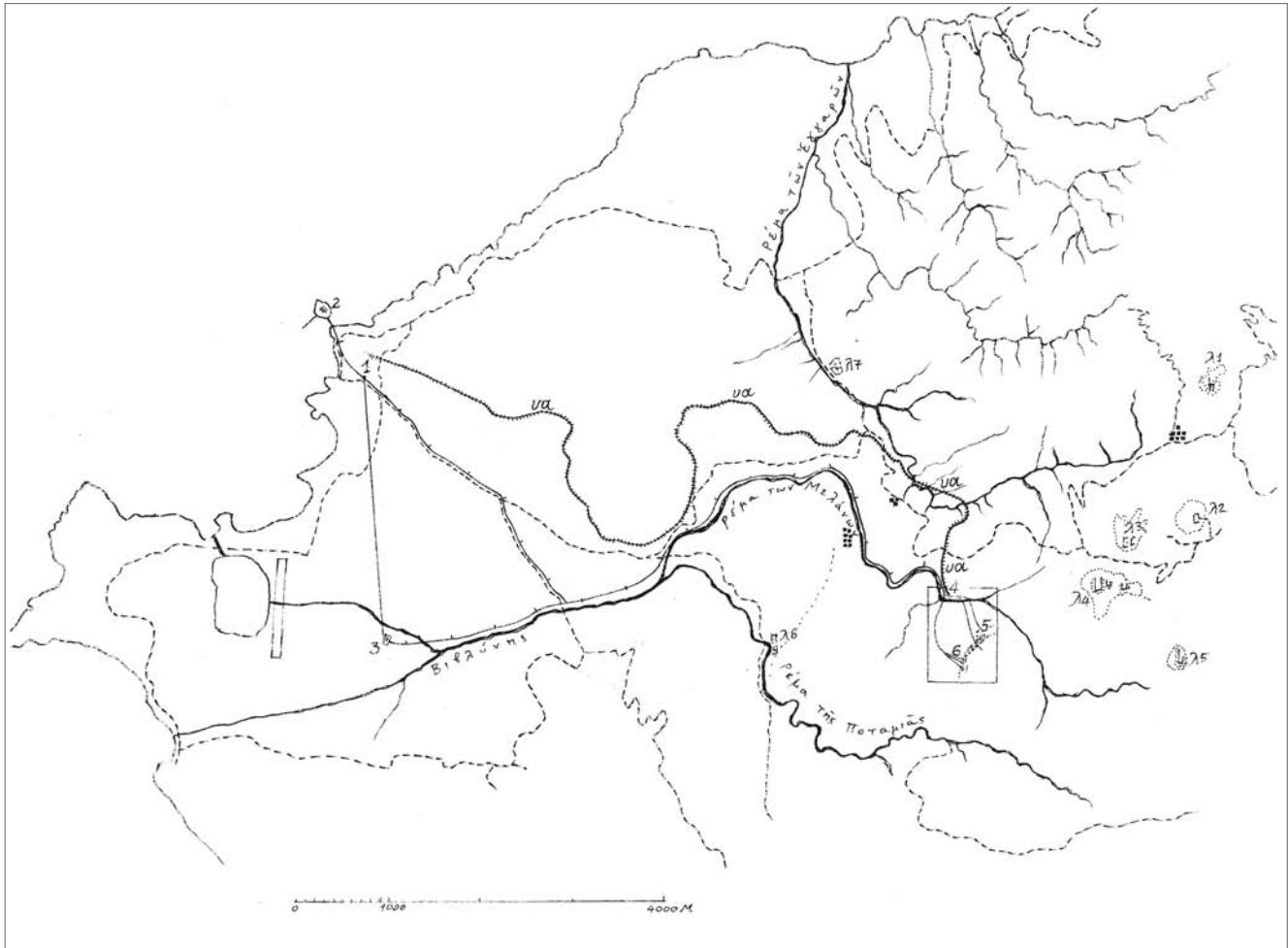
2. ΚΟΚΚΟΡΟΥ-ΑΛΕΥΡΑΣ 1995, 41, 91-92, αρ. κατ. 23· GRUBEN 1997a, 293· ΚΟΚΚΟΡΟΥ-ΑΛΕΥΡΑ κ.ά. 2014, 133-134 (θέση 478), με παλαιότερη βιβλιογραφία.
3. ΚΟΚΚΟΡΟΥ-ΑΛΕΥΡΑ κ.ά. 2014, 133 (θέση 477), με παλαιότερη βιβλιογραφία.

4. ΚΟΚΚΟΡΟΥ-ΑΛΕΥΡΑ 1992, 112.

5. GRUBEN 1997a, 294.

6. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ 2010α, 5· ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ 2010δ, 16.

7. Κατά την ΚΟΚΚΟΡΟΥ-ΑΛΕΥΡΑ (1992, 120, σημ. 61) η οδός θα μπορούσε ίσως κατά ένα μέρος της να ανάγεται στην αρχαιότητα.



Εικ. 2. Νάξος, μνημειακά έργα και λατομεία. Χάρτης υπό κλίμακα 1:80.000.

1. Προσπέλαση της πόλεως από τα νότια, 2. Ναός Απόλλωνος, 3. Ναός Διονύσου (στα Ύγρια). 4. Πλαίσιο του χάρτη της περιοχής των ανατολικώς των Μελάνων αρχαίων λατομείων (βλ. εικ. 3).

να : υδραγωγείο (από το Φλεριό στη Χώρα).

λ: μεγάλα σύγχρονα λατομεία κοντά στον Κινίδαρο (λ1-λ5), στο ρέμα της Ποταμιάς (λ6) και στο ρέμα των Εγκαρών (λ7).

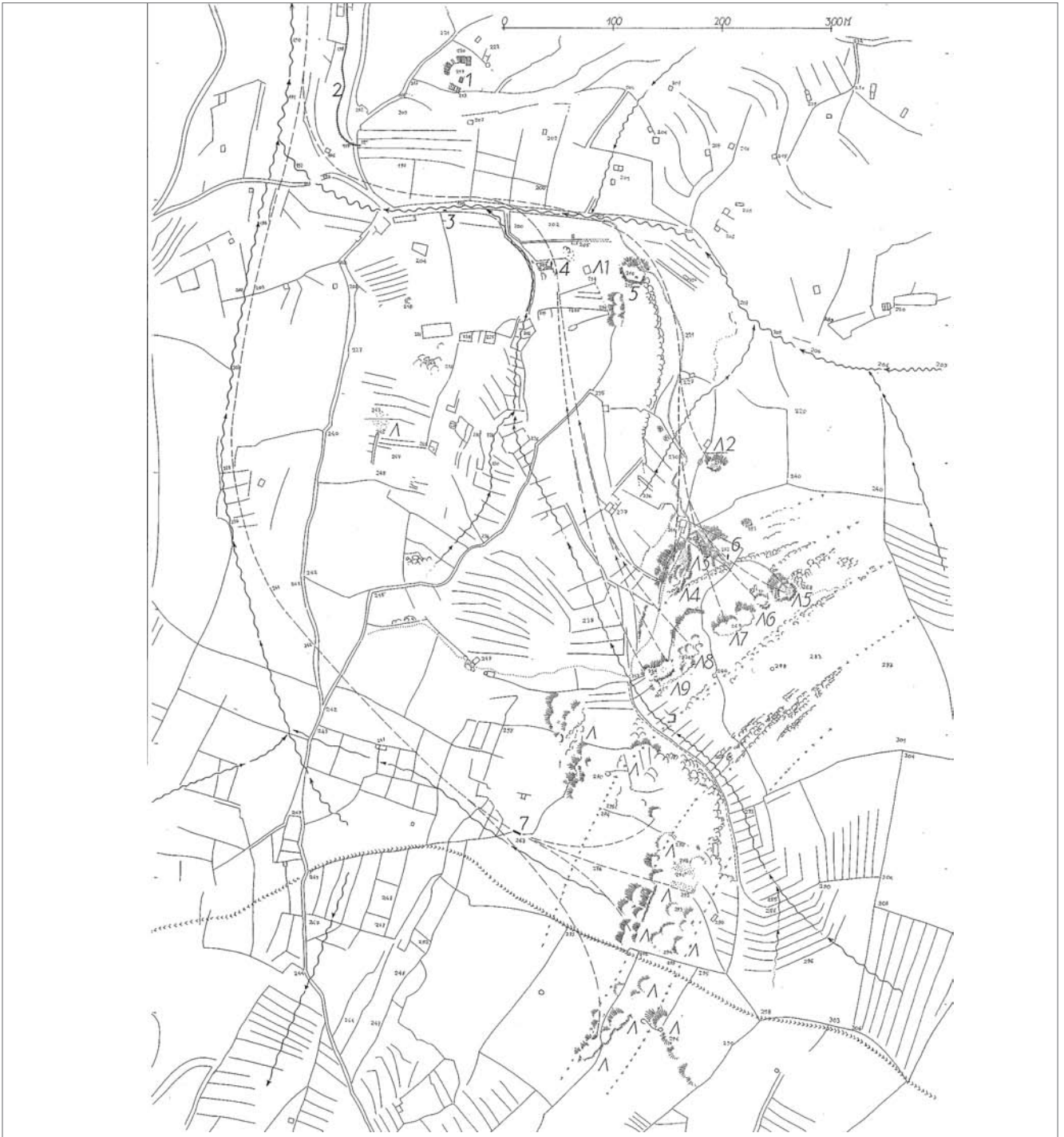
_____ αρχαίες οδοί από τα λατομεία προς τα οικοδομικά έργα.

----- σύγχρονο οδικό δίκτυο.

λατομείων (εικ. 3, Λ1, Λ2..., Λ. Λ...), τα οποία παρατάσσονται στα ανατολικά, σε απόσταση 200-400 μ. από την οδό. Σε ένα σημείο της διαδρομής, 560 μ. νοτίως του Φλεριού και 200 μ. ανατολικώς της οδού, κείται μεταξύ δύο αγρών ένας γιγάντιος μονόλιθος μήκους 7,5 μ., γνωστός ως *Κασέλα της Βασίλισσας* (εικ. 3, θέση 7 και εικ. 7), ο οποίος αρχικά προοριζόταν να τοποθετηθεί ως ανώφλιο στον επί της (χερσο)νησίδος του λιμένος ναό⁸ (βλ. κατωτ. 10, 11, 13).

2. Το 1991 μετά από τυχαία πυρκαϊά, η οποία σε ικανή έκταση κατέκαυσε τους χαμηλούς, αλλά πυκνούς θάμνους που κάλυπταν το βραχώδες έδαφος στην Πελεκανιά και τα πέριξ, έγινε δυνατή στον γράφοντα η αναζήτηση θραυσμάτων ανηκόντων στον εκεί κούρο. Παρά την έλλειψη χρόνου, βρέθηκαν δύο θραύσματα (α, β) του δεξιού μηρού σε μάντρα πλησίον του αγάλματος, κτισμένη με χιλιάδες κομμάτια μαρμάρου. Αμέσως μετά ο Β. Λαμπρινουδάκης κανόνισε να μεταφερθεί από το

8. GRUBEN 1997a, 293.



Εικ. 3. Χάρτης της περιοχής των ανατολικών των Μελάνων αρχαίων λατομείων. 1. «Ιερό των πηγών», 2. Αρχαίο υδραγωγείο, 3. Ημίεργος ορθογώνιος λίθος στην κοίτη του ρέματος, 4. Κούρος στο Φλεριό, 5. Νεώτερο μικρό λατομείο στο Φλεριό, 6. Κούρος στην Πελεκανιά, 7. «Κασέλα της Βασίλισσας»: ανώφλιο της απραγματοποίητης δυτικής θύρας του ημιτελούς ναού του Απόλλωνος («Παλάτια»). Λ1, αρχαίες λατομεύσεις στο Φλεριό, Λ2-Λ9: πρώτη συστάδα αρχαίων λατομείων (πρωτογενής χαρτογράφηση 1991). Λ, Λ, Λ, ... δεύτερη συστάδα αρχαίων λατομείων.

++++++: γραμμές επιφανειακής εκδήλωσης εκμεταλλεύσιμων κοιτασμάτων μαρμάρου.

<<<<>>>>: υδροκριτικές γραμμές.

-----: χείμαρροι και ρυάκες.

-----: βάσει γεωφυσικών και αρχαιολογικών δεδομένων πιθανές διαδρομές λιθαγωγίας.



Εικ. 4. Κούρος στην Πελεκανιά («Απάνω κούρος» ή «κούρος στο Φαράγγι»). Στιγμιότυπο από τη συγκόλληση των θραυσμάτων του δεξιού μηρού. Στα δεξιά ο Β. Λαμπρινουδάκης, στο μέσον τα θραύσματα α, β, στα αριστερά η βενζινοκίνητη ηλεκτρογεννήτρια.

Κουρουνοχώρι με μουλάρι μια μικρή βενζινοκίνητη ηλεκτρογεννήτρια, η οποία χρησίμευσε στα τρυπήματα με ηλεκτρικό τρυπάνι για πέντε ορειχάλκινες καρφίδες που ενίσχυσαν τη συγκόλληση των θραυσμάτων με λευκή σιμεντοκονία (εικ. 4). Τότε (1/9/1991), επίσης επί τόπου, έγινε το σχέδιο παρούσης καταστάσεως του αγάλματος, ορθή προβολή όψης και δεξιάς πλευράς, στο 1/10 του φυσικού, βάσει μετρήσεων από κατασκευασμένο ορθογώνιο σύστημα αναφοράς (εικ. 5).

Λίγο αργότερα (4/9/1991) με στοιχειώδη τεχνικά μέσα (γωνιομετρήσεις δικτύου χαρακτηριστικών σημείων με τοπογραφική πυξίδα-διόπτρα) ο γράφων ετοίμασε ένα τοπογραφικό σκαρίφημα της περιοχής των κούρων και των λατομείων⁹. Τότε επίσης και λίγο αργότερα εντόπισε, μερικές δεκάδες μέτρα στα ανάντη του

κούρου της Πελεκανιάς, ανάμεσα σε αναρίθμητα λιθάκια, τρία άλλα θραύσματα, (γ, δ, ε), των άκρων ποδών του κούρου από τα σφυρά και κάτω, συμπεριλαμβανομένης της σύμφυτης με αυτούς πλίνθου, βάσει των οποίων το σχέδιο συμπληρώθηκε έτι περαιτέρω (εικ. 5), ενώ πολύ αργότερα βρέθηκε ένα ακόμη θραύσμα (ζ), μέρος της πλίνθου όπισθεν της αριστερής πτέρνας¹⁰. Έκτοτε ο γράφων δεν επανήλθε στο θέμα, συμπλήρωνε όμως κατά καιρούς τον χάρτη της περιοχής (εικ. 3).

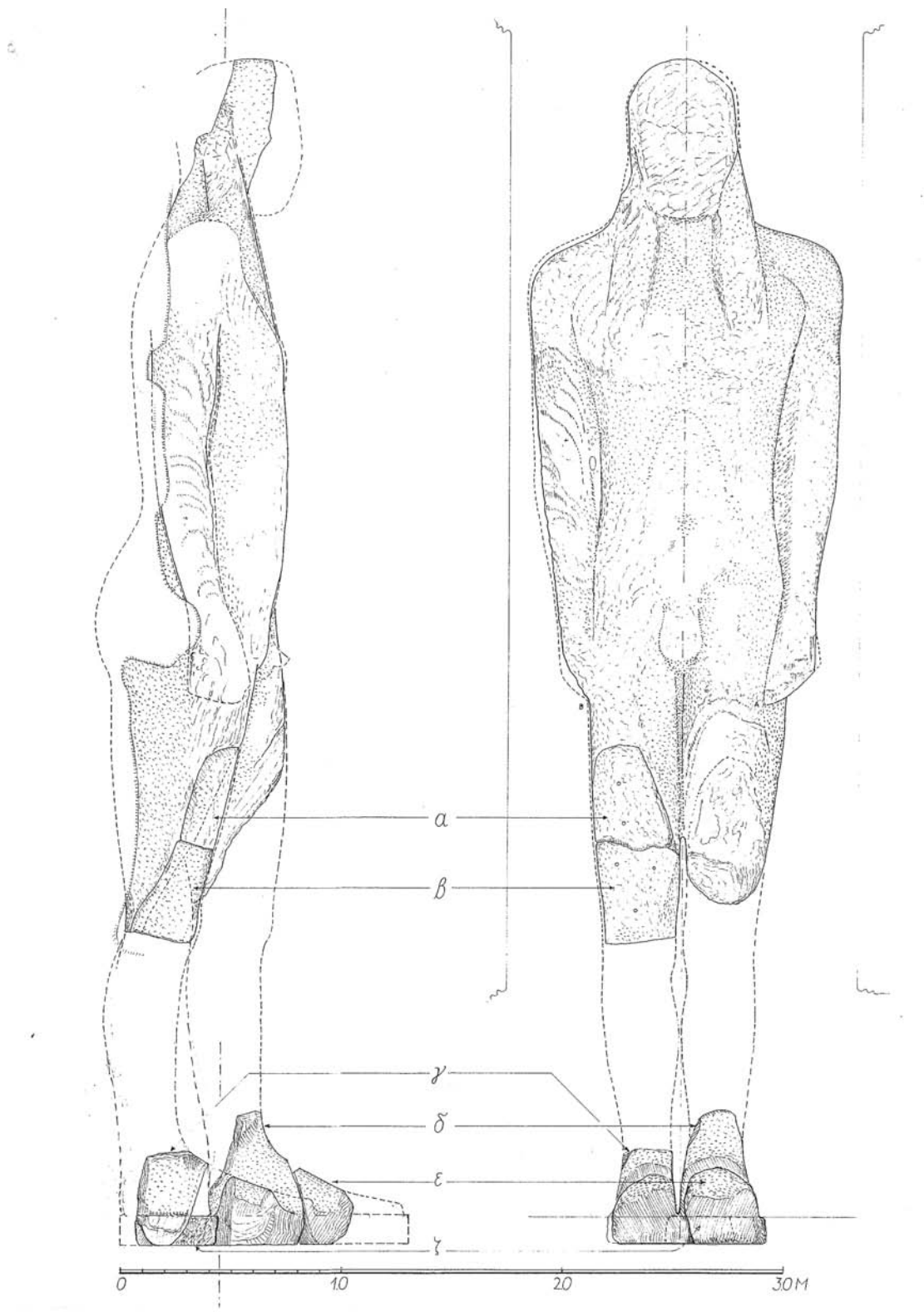
Το 1997, χάρις σε ενέργειες του Β. Λαμπρινουδάκη, έγινε η πρώτη υπέρ του Δημοσίου απαλλοτρίωση στη θέση του αγάλματος. Τότε επίσης άρχισε (και συνεχίστηκε έως το 2004) υπό τη διεύθυνση του ίδιου και η συστηματική αρχαιολογική-ανασκαφική αποκάλυψη και μελέτη του «ιερού των πηγών»¹¹ στο Φλεριό, σε Β/ΒΔ

9. Τούτο χρησίμευσε στην πρόσφατη συμπλήρωση του χάρτη της περιοχής (εικ. 3).

10. Τα θραύσματα α, β συγκολλήθηκαν αμέσως από τον γράφοντα στη θέση τους με χρήση λευκής σιμεντοκονίας και αφανών ανοξείδωτων γομφίσκων. Τα λοιπά, πλην του γ, που ίσως έχει πάλιν

χαθεί, συγκολλήθηκαν πολύ αργότερα, από τον γλύπτη-συντηρητή Δημήτρη Λάμπρου, ο οποίος προσέθεσε και τις συμπληρώσεις από νέο μάρμαρο (βλ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ 2010β, 11-12, εικ. 23-25).

11. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ 2005· ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ 2010γ.



Εικ. 5. Κούρος στην Πελεκανιά. Όψη και δεξιά πλευρά. Κλίμαξ 1:20. Επιτόπια πρωτογενής σχεδίαση υπό κλίμακα 1:10 μετά την εύρεση των θραυσμάτων α-ε (1991). Επισχεδίαση 2020.



Εικ. 6. Κούρος στην Πελεκανιά. Στα δεξιά, συννεωμένα και συμπληρωμένα θραύσματα άκρων ποδών και πλίνθου (φωτ. Β. Λαμπρινουδάκης).

απόσταση 180 μ. από τον εκεί κούρο (εικ. 3, θέση 1). Η συνέχεια είναι καλύτερα γνωστή: υποβολή με δική του πρωτοβουλία και έγκριση προτάσεως για ένταξη στο Γ' Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης ενός ακόμη, του 3ου στη Νάξο αρχαιολογικού έργου του Πανεπιστημίου Αθηνών (μετά από εκείνα στο Σαγκρί και τα Ύρια¹²) με αντικείμενο τη «Συντήρηση και ανάδειξη του αρχαίου υδραγωγείου Μελάνων-Νάξου, του αρχαίου ιερού στις πηγές των Μελάνων και των αγαλμάτων στα αρχαία λατομεία της περιοχής»¹³, το οποίο εκτελέστηκε κατά τα έτη 2003-2009. Τότε έγινε η απαλλοτρίωση ιδιοκτησιών υπέρ του Δημοσίου σε μεγαλύτερη έκταση και σε περισσότερες θέσεις. Την ευθύνη για τη μελέτη και επίβλεψη του αρχιτεκτονικού και οικοδομικού μέρους είχαν οι Θεμιστοκλής Μπιλής και Μαρία Μαγνήσαλη¹⁴. Κατ' αυτόν τον τρόπο ο περί τον κούρο της Πελεκανιάς χώρος διαμορφώθηκε με επισκευή ή ανακατασκευή των μαντρότοιχών του, τα νεώτερα ερείπια στο δυτικό άκρον του

συντηρήθηκαν και η διαδρομή από το ανατολικό άκρον του Φλεριού έως αυτά, ολικού μήκους περίπου 300 μ., διαμορφώθηκε ως ανέτως βατή ατραπός κατά τόπους λιθόστρωτη ή και με λίθινες βαθμίδες. Τότε επίσης έγιναν με ευθύνη των ιδίων μια πρώτη συγκόλληση των ως άνω θραυσμάτων των άκρων ποδών και της πλίνθου και κάποιες εν πολλοίς χρήσιμες συμπληρώσεις αυτών με νέο μάρμαρο για την ασφαλέστερη διατήρηση και καλύτερη κατανόηση του μνημείου (εικ. 6).

Σήμερα, μετά από τρεις σχεδόν δεκαετίες, ο συντάκτης του παρόντος εκθέτει για πρώτη φορά καταλλήλως συμπληρωμένα τα ως άνω παλαιά σχέδιά του μαζί με κάποια τελείως νέα, ως και επιλεκτικές παρατηρήσεις για τα λατομεία, τις οδούς μεταφοράς των μεγάλων όγκων, τη μορφή των κολοσσικών αγαλμάτων, τον τρόπο ανίδρυσης αυτών και τους λόγους της παραμονής τους στα λατομεία.

12. LAMBRINOUDAKIS – OHNESORG 2020, 29.

13. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ – ΣΦΥΡΟΕΡΑ 2010.

14. Βλ. σχέδια Θ. Μπιλή στο: ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ – ΣΦΥΡΟΕΡΑ 2010· επίσης, ΜΠΙΛΗΣ – ΜΑΓΝΗΣΑΛΗ 2012.

3. Όπως εύκολα διαπιστώνει ο παρατηρητικός επισκέπτης της Νάξου, το τοπίο των βουνών στην ενδοχώρα της νήσου περιέχει ουκ ολίγες ορατές εκδηλώσεις των λευκών μαρμάρων της¹⁵: εκτός από εκείνα που τόσο έντονα δεσπόζουν στις νυν υπό λατόμευση απότομες κορυφές των υψωμάτων στα νότια του Κινίδαρου (εικ. 2, λ1-λ5), είναι από μακριά καλά ορατές παχύτατες λευκότεφρες γραμμές στις πλαγιές του Ζα (~1000 μ.), του Φαναριού (870 μ.) και της Κορώνου (997 μ.), αλλά και άλλες στα δυτικά αυτών μικρότερα βουνά, εκτεινόμενες με χαρακτηριστικούς κυματισμούς επί μήκους πλέον των 20 χλμ. Οι γραμμές αυτές αντιστοιχούν σε διάφορα εναλλασσόμενα με σχιστολίθους στρώματα, τα οποία, όπως καλώς φαίνονται στα λατομεία του Κινίδαρου, είναι επί το πλείστον κατακόρυφα και διελαύνονται από πλήθος τεκτονικών διακλάσεων με ή χωρίς έντονο καρστ, ενώ κατά θέσεις περιλαμβάνουν και κάποιες ενίοτε ικανού πάχους σκοτεινόχρωμες ενστρώσεις¹⁶.

Κατά τους Γεωλόγους τα εν λόγω στρώματα είναι προϊόντα μεταμόρφωσης¹⁷. Οι συνθήκες αυτές άρχισαν να υφίστανται στο τότε νότιο περιθώριο της ευρωπαϊκής λιθοσφαιρικής πλάκας, όταν κάτω από αυτό άρχισαν να υποβυθίζονται τα βόρεια μέρη της αφρικανικής λιθοσφαιρικής πλάκας. Φαινόμενα όπως αυτό συμβαίνουν ανέκαθεν και παντού στον πλανήτη μας, προκαλούμενα από κολοσσιαίες έκτασης και δύναμης βραδύτατη ροή της ύλης του μανδύα, σε βάθη εκατοντάδων χιλιομέτρων κάτω από τις λιθοσφαιρικές πλάκες, ωκεάνιες και ηπειρωτικές, με αποτέλεσμα τη συνεχή κίνηση αυτών, η οποία ως εκ τούτου παράγει ποικίλους συνδυασμούς σύγκλισης, απομάκρυνσης, διαίρεσης, συνένωσης ή υποβύθισης των πρώτων κάτω από τις δεύτερες, μη αποκλεισμένης και κάποιας επώθησης μικρότερων τμημάτων αμφοτέρων στις περιοχές σύγκλισης και σύγκρουσης. Οι μετακινήσεις αυτές είναι δυνατές, επειδή στις γεωδυναμικές συνθήκες ενός πλανήτη του μεγέθους και της γεωλογικής σύστασης της Γης, ακόμη και τα στερεότερα πετρώματα είναι επιδεκτικά βραδύτατης και επομένως ανεπαίσθητης πλαστικής παραμόρφωσης, η οποία όμως λόγω της χρονικής της κλίμακας, τάξεως κάθε φορά πολλών εκατομμυρίων ετών, παράγει τεραστίου μεγέθους αποτελέσματα, όπως π.χ. τη μεταμόρφωση πετρωμάτων, ή την ορογένεση. Οι ενδογενείς

αυτές δυνάμεις εξισορροπούνται από την έντονη διαβρωτική δράση των ατμοσφαιρικών φαινομένων και την μέσω των ποταμών και του ανέμου μεταφορά και απόθεση των προϊόντων διάβρωσης και αποσάθρωσης (υέτιας, αιολικής και θερμικής) ... αλλά όλα αυτά, που η αναλυτική περιγραφή και μελέτη τους γεμίζει σήμερα πολλά μέτρα επιστημονικών βιβλιοθηκών, είναι απλώς μια υποπερίπτωση του περιεχομένου μερικών αρχαίων λέξεων: *τὰ πάντα ῥεῖ καὶ οὐδὲν μένει...*

Σε αυτό το παγκόσμιο γεωλογικό πλαίσιο η Νάξος έχει τη θέση της κάπου στο μέσον της Αιγαίας λιθοσφαιρικής μικροπλάκας, της οποίας η επιφάνεια επί αρκετά εκατομμύρια έτη συνιστούσε μια χερσαία γεωφυσική ενότητα, την Αιγηίδα μεταξύ ηπειρωτικής Ελλάδας και Μικρασίας. Η κατάσταση αυτή άλλαξε πάλι για την Αιγηίδα μόλις πριν από δύο εκατομμύρια έτη με τη βραδεία βύθιση και την εν πολλοίς μετατροπή αυτής στον πυθμένα και τις νήσους του νυν Αιγαίου. Η ως άνω περιγραφή είναι αναπόφευκτα λίαν χονδρική. Η πραγματικότητα υπήρξε ασυγκρίτως πολυπλοκότερη. Αρκεί να λεχθεί ότι οι γεωδυναμικές διαδικασίες δεν είναι διαδοχικές αλλά σε μεγάλο βαθμό ταυτόχρονες κατά διαφόρους δυνατούς συνδυασμούς: (κατά αλφαβητική σειρά) ανάδυση, ανύψωση θαλάσσιας στάθμης, ανύψωση υψηλών και ταπείνωση χαμηλών περιοχών, διάβρωση, διάβρωση ακτών, διαγένεση, επίκλυση βυθιζόμενων περιοχών, επιπτώχωση, επώθηση, ηφαιστειακή δράση, ιζηματογένεση, ισοστασιακές εξισορροπήσεις, μεταμόρφωση, πρόσχωση (πεδινών και πυθμένων λιμνών και θαλασσών), πτύχωση, στερεομεταφορά, σχηματισμός αμμολωρίδων, ταπείνωση θαλάσσιας στάθμης, τεκτονισμός, υποβύθιση, και πολλά άλλα.

4. Δεδομένης της απουσίας κοιτασμάτων μαρμάρου στο δυτικό μέρος της Νάξου, τα αναγκαία μάρμαρα για τα μεγάλα έργα στην πόλη και στο νοτίως αυτής μείζον ιερό του Διονύσου έπρεπε να αναζητηθούν στα προς ανατολάς υψώματα, σε οδική απόσταση όχι μικρότερη των 10 χλμ. (εικ. 2, 3). Σε αυτά τα υψώματα έπρεπε να εντοπισθούν θέσεις με δυνατότητες απόληψης όγκων ελαχίστου μήκους 3 οργών για τα μεγάλα αγάλματα και 25 ποδών για τους μεγαλύτερους λίθους του υπό κατασκευή ναού στη (χερσο)νησίδα του λιμένος. Οι θέσεις

15. ΡΗΓΑΣ 1986.

16. JANSSEN 1973· JANSSEN 1977· PAPANIKOLAOU 1984· PAPANIKOLAOU 1987.

17. URAI *et al.* 1990.

αυτές έπρεπε ταυτοχρόνως να είναι εκείνες με τις λιγότερες δυσκολίες για το έργο μεταφοράς προς την πόλη και το ιερό του Διονύσου. Πράγματι, η λατομική περιοχή στα ανατολικά των Μελάνων, καλά γνωστή σήμερα χάρις στους ημίεργους κολοσσικούς κούρους και το γιγάντιο ημίεργο ανώφλιο, είναι όντως η εγγύτερη και ευνοϊκότερη του είδους της. Άλλες θέσεις με αυτές τις ποιοτικές δυνατότητες, όπως τα νυν λατομεία του Κινίδαρου¹⁸ (εικ. 2, λ1-λ5), πρέπει να βρίσκονταν σε μεγαλύτερες αποστάσεις, μεγαλύτερα υψόμετρα και πλέον δυσπρόσιτα εδάφη. Αλλά, όπως ήδη είναι σαφές, τα λατομεία των Μελάνων αποτελούσαν την πρώτη και καλύτερη επιλογή. Σε αυτά, επομένως, θα έπρεπε να έχει αποκτηθεί και ο όγκος μαρμάρου του ανιδρυθέντος στη Δήλο γιγάντιου αγάλματος του Απόλλωνος. Το άγαλμα αυτό¹⁹ πρέπει να είχε ύψος 30 ποδών (-8,85 μ.) και επομένως ο όλος όγκος μαζί με την πλίνθο, της οποίας το σωζόμενο τμήμα έχει πάχος ~60 εκ., πρέπει να είχε μήκος 32 ποδών (-9,5 μ.) και βάρος, με το άπεργο, σχεδόν 30 t. Κατ' άλλη διατύπωση, ο όγκος αυτός ήταν κατά ~26% μακρότερος και κατά 17% βαρύτερος του ημίεργου ανωφλίου. Ακόμη βαρύτερο, αλλά όχι τόσο μακρό ήταν το ορθογώνιο βάθρο αυτού του αγάλματος,

με διαστάσεις στο λατομείο μεγαλύτερες των τελικών κατά δύο τουλάχιστον δακτύλους και βάρος ~37,5 t²⁰.

Ο σημερινός επισκέπτης των ημιτελών κολοσσικών έργων (κούροι και ανώφλιο) ίσως απορεί που τα λατομεία της περιοχής δεν διαθέτουν εκείνο που συνήθως θαυμάζεται περισσότερο ως μνημειακό και εμβληματικό στοιχείο ενός αρχαίου λατομείου: όρθιες, μεγάλο μήκος και ύψους επιφάνειες τμημένου πετρώματος κατάστικτες από αναρίθμητα πλήγματα τύκου σε σχηματισμούς παράλληλων γραμμών, για τους οποίους (σχηματισμούς) υπάρχουν διάφορα ονόματα: «κινάρες»²¹, tagliata «romana»²², «ιχθυάκανθα»²³ κτλ. Όμως, οι επιφάνειες αυτού του είδους δεν αποτελούν απαραίτητο συστατικό ενός λατομείου, επειδή απλώς συνδέονται με τη χρήση λαξευτών τάφρων στα όρια εξόρυξης, οι οποίες είναι αναγκαίες μόνον όταν το πέτρωμα εκτείνεται πολύ πέραν αυτών των ορίων χωρίς να διακόπτεται από φυσικές ασυνέχειες. Κατά κανόνα οι αρχαίοι προτιμούσαν να χωρίζουν το πέτρωμα κατά μήκος έτοιμων ασυνεχειών (π.χ. διακλάσεις, σχισμές κατά μήκος στρωμάτων κτλ.) και επομένως σε κάποια λατομεία, οι όρθιες τομές με επαναληπτικά πλήγματα τύκου απλώς απουσιάζουν ή είναι μικρές και σποραδικές, όπως συμβαίνει και στα λατομεία των Μελάνων,

18. ΡΗΓΑΣ 1986.
19. BLÜMEL 1943, εικ. 2-4. RICHTER 1960, 51-53 αρ. 15. ETIENNE – O'BEIRNE 1968, 24. DUCAT 1976. HERMARY 1993. GRUBEN 1997a. WESENBERG 2000. DI CESARE 2004. MARTINI 2018.
20. Υπολογιζόμενο βάρος του αγάλματος με την πλίνθο 22+4=26 t. Υπολογιζόμενο βάρος του βάθρου (πριν από την εκσκαφή της υποδοχής της πλίνθου 13,4 m³ = 37,5 t).
21. ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1955-1960, 250, 259, σημ. 5 (ως γραμμώσεις επί των απέργων όψεων τοποθετημένων λίθων). Οι γραμμώσεις αυτές ήδη κατά την Ύστερη Κλασική εποχή απέκτησαν αισθητική αξία και έκτοτε όχι σπανίως υπακούουν σε έναν μανιεριστικό σχεδιασμό της επιφάνειας του πάλαι ποτέ απέργου.
22. Società Editrice Aruana 1978, 20. Tagliata «romana»: τάφρος εξόρυξης με γραμμώσεις οριζόντιες συνεχόμενες οριζοντίως και στο σχεδόν κατακόρυφο άκρον αυτής, το οποίο εν κατόψει είναι ημικυκλικό.
23. Η ονομασία είναι αδόκιμη, επειδή οι αντίθετες κατεύθυνσης ομάδες ή ζώνες κεκλιμένων γραμμών, όπως άλλωστε και οι μακρές παράλληλες οριζόντιες ή παραοριζόντιες γραμμές πληγμάτων τύκου, δεν αποτελούν ενότητα, ως τρόπος τάχα κατεργασίας μιας όρθιας επιφάνειας (ADAM 1966, 5, 12), αλλά κάθε μία αποτελεί την κατά χώραν απομένουσα παρειά μιας αύλακας, ή μιας τάφρου, της οποίας η άλλη παρειά απέμεινε –προσωρινώς έστω– στον κατά μήκος αυτής αποσπασθέντα όγκο. Μετά από την απόσπαση ενός όγκου και συνήθως μερικών άλλων της δικής του σειράς, η προς τα κάτω συνέχιση της εκμετάλλευσης άρχιζε και πάλι με μια νέα τάφρο εκεί όπου ήταν και η προηγούμενη, η οποία νέα τάφρος μετά την απόσπαση των οικείων τεμαχίων έπρεπε να σκαφθεί και πάλι ακόμη χαμηλότερα κ.ο.κ. (BRUNO 2002, 182). Από όλες αυτές τις επάλληλες τάφρους απέμεινε πάντοτε η μία

παρειά στο κατά χώραν πέτρωμα. Με την καθ' ύψος σύμπτωση τέτοιων παρειών ανηκουσών σε διαδοχικές προς τα κάτω τάφρους παράγεται η γνώριμη εικόνα των μεγάλου ύψους όρθιων επιφανειών με πλήγματα τύκου κατά οριζόντιες ή κατά κεκλιμένες σειρές, τα οποία απλώς δηλώνουν τον τρόπο όρυξης εκάστης επί μέρους τάφρου: εξόρυξη σε όλη την έκταση ταυτοχρόνως (οριζόντιες γραμμές), εξόρυξη από το αριστερό προς το δεξιό άκρον (γραμμές κατερχόμενες από άνω δεξιά προς κάτω αριστερά) ή εξόρυξη από το δεξιό προς το αριστερό άκρον (γραμμές κατερχόμενες από άνω αριστερά προς κάτω δεξιά). Κατά κανόνα κάθε ομάδα κεκλιμένων γραμμών ανήκει σε διαφορετική εκ των επαλλήλων τάφρων και ως εκ τούτου η αλλαγή κατεύθυνσης δεν είναι υποχρεωτική ή συστηματική, αλλά μάλλον περιστασιακή. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι ομάδες των κεκλιμένων γραμμών έχουν μικρότερο ύψος ανταποκρινόμενες σε μικρού ύψους διαδοχικά προς τα κάτω τμήματα μιας όχι μεγάλου βάθους τάφρου. Σε τέτοιες περιπτώσεις συμβαίνει συχνά οι ομάδες αυτές να έχουν αντίθετες τις κλίσεις των γραμμών των πληγμάτων. Όταν δε κατά τη μία κλίση και όχι κατά την αντίθετη οι γραμμές είναι αραιότερες, τούτο, αν δεν έχει εργονομικά αίτια, πρέπει μάλλον να οφείλεται στην ανισοτροπία του κρυσταλλικού ιστού, λόγω της οποίας η αντίσταση του μαρμάρου στα πλήγματα του τύκου είναι μεγαλύτερη στη μία κατεύθυνση και μικρότερη στην άλλη. Όταν τούτο συμβαίνει, η εργασία και στην κατεύθυνση της μεγαλύτερης αντίστασης πρέπει ίσως να υπαγορεύεται από εργονομικά αίτια έχοντα προτεραιότητα υπέρτερη του κριτηρίου της σκληρότητας του πετρώματος. Οι παράλληλες γραμμές στις παρειές μιας τάφρου είναι αποτέλεσμα μιας εξειδικευμένης ακολουθίας πληγμάτων του εργαλείου, αναγκαίας για τη διατήρηση ενός σταθερού πλάτους στο εσωτερικό της τάφρου. Βλ. ΚΟΡΡΕΣ 2000, εικ. 9, Τ.

ενώ πολύ ισχνότερα είναι τα ίχνη λατομίας μαρμάρου σε άλλα μέρη της νήσου²⁴. Σε αυτά και σε άλλα παρόμοια, οι εν λόγω επιφάνειες όταν βρίσκονται χαμηλά, εύκολα αποκρύπτονται λόγω επιχώσεως, καταχώσεως ή πυκνής βλάστησης. «Ωστόσο υπάρχει ένα στοιχείο που με βεβαιότητα διακρίνει τους τόπους όπου πράγματι έχει γίνει λιθοληψία: η λατύπη. Αλλά και η αναγνώριση της λατύπης δεν είναι πάντοτε εύκολη. Μετά από τόσους αιώνες οι σωροί της καλύπτονται συχνά από επίχωμα και βλάστηση, ενώ εκ πρώτης όψεως τα τεμάχιά της δεν διαφέρουν πολύ από τα φυσικά κορήματα και τα συντρίμια των βράχων. Οι δυσκολίες αυτές όμως αντιμετωπίζονται: μικρές διερευνητικές τομές αρκούν για την επιβεβαίωση ενός σωρού λατύπης ως τέτοιου και η προσεκτική παρατήρηση αποκαλύπτει ότι τα τεμάχια της αληθινής λατύπης διατηρούν συνήθως ίχνη των πληγμάτων του λατομικού εργαλείου. Τα ίχνη αυτά, απαντούν κατά κανόνα στη μία μόνον από τις, συνήθως δύο, πλατύστερες πλευρές εκάστου τεμαχίου λατύπης»²⁵. Οι σωροί της λατύπης δύναται να είναι λίαν ογκώδεις και υψηλοί, όπως στα λατομεία μεγάλου βάθους, ή αντιθέτως διάσπαρτοι και χθαμαλοί, όπως στα κατά συστάδες λατομεία μικρού βάθους. Στη Νάξο, ενώ τα κοιτάσματα μαρμάρου έχουν πολύ μεγάλο βάθος, η εκμετάλλυσή τους κατά την αρχαιότητα ήταν κατά κανόνα αβαθής και εκτατική με αποτέλεσμα οι ορατές βραχότιμες επιφάνειες να μην είναι τόσον αξιόλογες, όσον οι κατά τόπους συγκεντρώσεις ή σωρεύσεις λατύπης. Η παραγωγή αυτών των λατομείων, παρά τη μη μνημειώδη εμφάνισή τους ήταν για τα μέτρα της Αρχαϊκής εποχής μεγάλη²⁶. Τούτο εκτιμάται κατά δύο τρόπους: βάσει των έργων στα οποία χρησιμοποιήθηκε ναξιακό μάρμαρο και βάσει της ποσότητας λατύπης των λατομείων. Η σποραδική επιφανειακή εκμετάλλευση των ναξιακών μαρμάρων αντανακλά το μέγεθος της αγοράς μαρμάρου κατά το α΄ ήμισυ του βου αι. και τη συνακόλουθη κλίμακα των σχετικών ναξιακών επιχειρήσεων. Οι επιχειρήσεις αυτές ήσαν ικανές να παράγουν τα κολοσσικά ναξιακά αγάλματα. Αυτά αποτελούν έργα χάριν των οποίων η εξόρυξη έφθασε σε βάθος πολύ μεγαλύτερο από το έως τότε σύνθητες, χωρίς ωστόσο να αποφευχθεί η εμφάνιση σοβαρών κομμών στον γιγάντιο Διόνυσο και μιας μαύρης φλέβας στον κούρο της Πελεκανιάς.

5. Για τον ναξιακό κολοσσό της Δήλου θα φαινόταν εκ πρώτης όψεως πλέον εύλογο να προέρχεται από το παρά το χωριό Απόλλωνας λατομείο, λόγω της ιδανικής εγγύτητας αυτού του λατομείου προς τη θάλασσα και δη προς έναν όρμο απολύτως αναγκαίο, αλλά και επαρκή για την εξόχως δύσκολη διαδικασία προσορμισμού σκάφους ικανού να φορτωθεί και να ταξιδέψει με έναν δεκάμετρο μονόλιθο. Ωστόσο το μάρμαρο του κολοσσού της Δήλου ομοιάζει με εκείνο των λατομείων των Μελάνων και δεν παρουσιάζει τις χαρακτηριστικές γραμμώσεις των μαρμάρων του παραθαλάσσιου λατομείου, ούτε καν ελάχιστους κομμούς, εν αντιθέσει προς εκείνους τους λίαν εκτενείς που τόσο άδοξα αχρήστευσαν τον ημίεργο Διόνυσο (βλ. παρακάτω).

Αλλά την αυτήν υπεροχή έναντι του μαρμάρου του γιγάντιου Διονύσου παρουσιάζουν και τα τέσσερα μάρμαρα της «Πορτάρας», της εστραμμένης προς Β/ΒΔ θύρας του ναού του Απόλλωνος στη (χερσο)νησίδα του λιμένος της Νάξου: όλα πάλλευκα, χωρίς γραμμώσεις, χωρίς κομμούς, όπως επί το πλείστον εκείνα των Μελάνων. Με αυτά φυσικά συντάσσεται και το γιγάντιο βάρους 25 τ (εικ. 7), ημίεργο ανώφλιο της απραγματοποίητης νότιας θύρας του ίδιου ναού. Το τεράστιο αυτό ανώφλιο, χάρις στο εξαιρετικό μήκος και το ασυνήθιστο βάρος του, ολίγον μόνον υπολείπεται του ναξιακού κολοσσού της Δήλου –σχέση ως προς το μήκος 4 προς 5 και ως προς το βάρος 6 προς 7. Κατ' άλλη διατύπωση, άγαλμα και ανώφλιο είναι της αυτής τάξεως μεγέθους και επομένως η μεταφορά του κολοσσικού αγάλματος θα ήταν μεν δυσκολότερη, αλλά πάντως δυνατή κατά τον αυτό τρόπο και με τα αυτά μέσα, όπως και η μεταφορά του ανωφλίου. Εν κατακλείδι, το μέγεθος και μόνον του ναξιακού κολοσσού της Δήλου, ως παράγων δυσκολίας του έργου μεταφοράς, δεν συνιστά επαρκή αντένδειξη της προέλευσης αυτού από τα λατομεία των Μελάνων.

6α. Στο σημείο αυτό όμως αξίζει να επιστρέψουμε στον ημίεργο Διόνυσο²⁷ και τα πιθανολογούμενα αίτια της εγκατάλειψής του, για τα οποία ως γνωστόν δεν υφίσταται ομοφωνία, ενώ κάποια εξ αυτών φέρονται ως αλληλένδετα με ορισμένες ιστορικές περιστάσεις συνεπαγόμενες

24. Άλλα μικρότερα λατομεία ανοίχθηκαν αλλού, κοντά σε θέσεις ανέγερσης σημαντικών κτηρίων, όπως π.χ. στα βόρεια του ιερού Απόλλωνος και Δήμητρος κοντά στο Σαγκρί (ΚΟΚΚΟΡΟΥ-ΑΛΕΥΡΑ κ.ά. 2014, 134) ή πλησίον του πύργου Χειμάρρου.

25. ΚΟΡΡΕΣ 2000, 62.

26. ΚΟΚΚΟΡΟΥ-ΑΛΕΥΡΑ 1992, 102-103, 121-122.

27. CASSON 1936-1937, 21-25 και πίνακες. ADAM 1966, 5. ΚΟΡΡΕΣ 1988, fig. 24. ΚΟΚΚΟΡΟΥ-ΑΛΕΥΡΑ 1995, 101. GRUBEN 1997α, 294-300, εικ. 16-19. ΚΟΚΚΟΡΟΥ-ΑΛΕΥΡΑ κ.ά. 2014, 131-132.



Εικ. 7. «Η κασέλα της Βασίλισσας» (φωτ. ΜΚ 1992).

και ορισμένως αντίστοιχη χρονολόγηση του έργου, με αποτέλεσμα οι προτεινόμενες χρονολογήσεις στον 6ο αι. να διαφέρουν έως και κατά οκτώ δεκαετίες²⁸: α) πολιτικοοικονομικά προβλήματα ακολουθούντα την πτώση του Λυγδάμιος, περσική επίθεση περί το 490 π.Χ. κ.ά., β) ελαττώματα στο μάρμαρο, γ) μη ικανοποιητική προμόρφωση, δ) αδυναμία υπερνίκησης του τεράστιου βάρους. Αν για λόγους μεθοδολογικής αφαίρεσης και μόνον, δηλαδή παραχωρητικώ τω τρόπω, δεχόταν κανείς ότι κανένα από τα ως άνω πιθανολογούμενα δεν είναι αβάσιμον, ό,τι εν τέλει θα έπρεπε να μετρήσει ως αναγκαία και ικανή εξήγηση θα ήταν εκείνο που θα μπορούσε να αποδειχθεί ως βέβαιον. Μετά δε από μια τέτοια απόδειξη

ενός αιτίου το οποίο και μόνο θα αρκούσε για την εγκατάλειψη της προσπάθειας, οι απομένουσες άλλες εξηγήσεις ως απλώς πιθανές περιττεύουν και δεν δύναται να συνυπολογίζονται στην κατεύθυνση ενός μέσου όρου, κάθε μια με κάποιον συντελεστή βαρύτητας.

Στην προκειμένη περίπτωση μόνη βεβαία συνθήκη είναι η απολύτως απαγορευτική παρουσία πολλών βαθύτατων εγκάρσιων κομμών (εικ. 8, κ1-κ5)²⁹, αλλά και κατά μήκος ρήξεων (εικ. 8, ρ1-ρ11)³⁰, ελαττωμάτων τα οποία τόσο εύστοχα αναγνωρίστηκαν από τον Ludwig Ross ως αιτία ματαίωσης της περαιτέρω ετοιμασίας του αγάλματος³¹. Τα εν λόγω ελαττώματα, χωρίς απαραίτητως να επαπειλούν διαμπερή θραύση, σε μεγάλο βαθμό

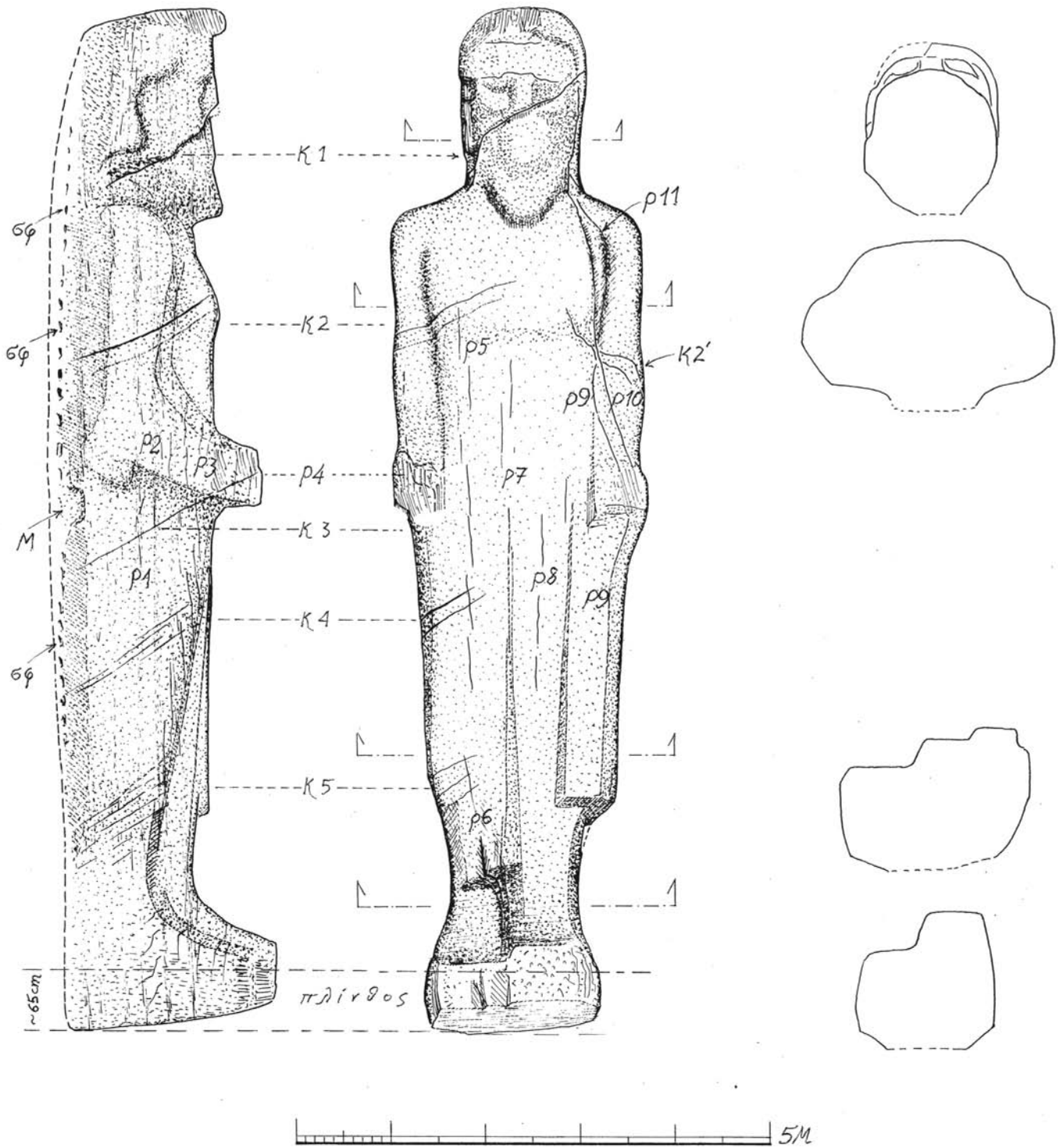
28. ΚΟΚΚΟΡΟΥ-ΑΛΕΩΡΑΣ 1995, 102, σημ. 330, 331.

29. Οι κομμοί, όλοι επίπεδοι, σχεδόν κατακόρυφοι και παράλληλοι, παρουσιάζονται περίπου ανά τακτά διαστήματα τάξεως 1,8 μ. ±0,3 μ. (μετρήσεις κατά την έννοια του μήκους του ιστού).

30. Οι ρήξεις, η μακρότερη (ρ11) μήκους σχεδόν 7 μ., είναι κάθετες προς τις κυρτές επιφάνειες των «νεράων» του μαρμάρου, οι οποίες είναι καλώς αναγνωρίσιμες όχι μόνον επί του αγάλματος (ιδίως στην άνω επιφάνεια της κεφαλής και την κάτω επιφάνεια της πλίνθου), αλλά και στη δυτικώς, νοτιώς και βορειώς αυτού μάζα του πετρώματος. Φαίνονται επίσης καλώς εκεί όπου κατά την κατασκευή της πλησίον οδού έπρεπε να τμηθεί το πέτριωμα καθέτως προς το μήκος του ιστού, σε βόρεια απόσταση ~110 μ. από

το άγαλμα. Στη θέση αυτή, χάρις στο πρόσφατον της τομής, είναι καλώς αντιληπτό ότι το μάρμαρο δεν είναι ακριβώς λευκό. Τα σε όλη τη μάζα του έντονα κυρτωμένα «νερά» του παρουσιάζουν ποικίλες, ενίοτε ερυθρωπές, αποχρώσεις. Στα δυτικά του αγάλματος, έως αποστάσεως 50 μ., όπου είναι καλύτερα ορατές εκτεταμένες μάζες μαρμάρου, η βαθιά διάβρωση ακολουθεί την ανά διαστήματα ενός σχεδόν μέτρου παρουσία ρηγμάτων ακριβώς παράλληλων προς εκείνα του αγάλματος.

31. ROSS 1840, 40-41: «...*Man hätte in diesem Falle die Ausarbeitung des Kolosses aufgegeben wegen mehrerer ziemlich tiefer Risse, welche quer über das Gesicht und über die Brust laufen...*».



Εικ. 8. Ο ημίεργος Διόνυσος στο λατομείο κοντά στο χωριό Απόλλωνας. Δηλώνονται: οι φωλεές των σφηγών (σφ), η υποδοχή ενός γιγάντιου μοχλού (M), οι κύριοι κομμοί, ή οι ομάδες κομμών (κ1-κ5) και οι διαμήκεις ραγμές (ρ1-ρ11).

θα υπονόμειαν τη συνέχιση της γλυπτικής, ενώ ταυτοχρόνως ήταν εντόνως επιρρεπή σε γοργή εκτατική εντός του λίθινου όγκου διάβρωση, με λίαν ανεπιθύμητες επιπτώσεις στην εξωτερική εμφάνιση του έργου.

Όσοι προτιμούν άλλα ως αίτια της εγκατάλειψης του έργου, σκέφτονται ότι οι χαίνοντες σήμερα κομμοί και τα ρήγματα είναι απλώς προϊόντα του μακρού διαρρευσαυτος χρόνου και ότι πριν από 2,5 χιλιετίες οι κομμοί αυτοί απλώς δεν πρέπει να αποτελούσαν πρόβλημα. Τούτο ασφαλώς ισχύει σε κάποιες περιπτώσεις ήπιας παρουσίας κομμών αλλά όχι στην προκειμένη. Αρκεί μόνον η παρατήρηση ότι τα μάρμαρα της «Πορτάρας», οι λέοντες στη Δήλο και τα εκεί τεμάχια του ναξιακού κολοσσού, παρά την έκθεσή τους στις ίδιες περιβαλλοντικές συνθήκες επί επίσης 2,5 χιλιετίες, ουδεμία εισδύουσα στο σώμα τους σχισμοειδή διάβρωση παρουσιάζουν, επειδή απλώς δεν έχουν καν κομμούς –ενώ ο Διόνυσος έχει πολλούς και δη του χειρότερου είδους.

6β. Σε κάθε περίπτωση πρέπει κανείς να θυμάται ότι οι κομμοί είναι εγγενείς εσωτερικές δομικές ατέλειες ηλικίας ενίοτε εκατομμυρίων ετών, αναγόμενες από τις τελευταίες φάσεις της γεωλογικής μεταμόρφωσης των μαρμάρων έως την ορογένεση και ότι ήδη πριν από την έναρξη της λάξευσης ή το αργότερο κατά τα πρώτα στάδια της λιθοξοϊκής κατεργασίας γίνονται εγκαίρως αντιληπτοί μέσω των ορατών επιφανειακών εκδηλώσεων και ενίοτε μέσω των σοβαρών επιπτώσεών τους. Οι κομμοί είναι κατά προσέγγιση εγκάρσιοι προς τον διαμήκη άξονα του ιστού των μαρμάρων³² και συχνά, οι ανά τακτές αποστάσεις εμφανίσεις εκτενέστερων κομμών συμπίπτουν με το κύριο σύστημα διακλάσεων του πετρώματος. Οι διακλάσεις αυτές, στα μεν βαθύτερα μέρη μιας συνεχούς βραχόμαζας είναι εκτενέστερες αλλά αραιότερες, εξαρτώμενες κυρίως από τεκτονικές διεργασίες, ενώ προς τα ανώτερα ή εξώτερα μέρη πληθύνονται μέσω πλείστον άλλων, αβαθέστερων, αλλά πυκνότερων διακλάσεων προκαλούμενων κυρίως από κάποια διάχυτη αυτοεντατική κατάσταση, ερπυσμό και θερμοκρασιακές συστολοδιαστολές. Καθώς το δίκτυο των διακλάσεων είναι πυκνότερο στα εξώτερα μέρη μιας βραχόμαζας, η διείδυση ομβρίων μέσω αυτών στο πέτρωμα είναι

έντονη και μέσω αυτής επίσης έντονη είναι η απλή διάβρωση και κυρίως η βιοδιάβρωση κατά μήκος των διακλάσεων. Κατ' αυτόν τον τρόπο η απόσπαση των εξώτερων τεμαχίων του πετρώματος για κάποια χρήση είναι μάλλον εύκολη, αλλά υπόκειται σε περιορισμούς διαστάσεων και ποιότητας. Όταν, όμως, επιζητούνται μεγαλύτερα και υγιέστερα τεμάχια μαρμάρου, οι λατόμοι γνωρίζουν ότι αυτά βρίσκονται πιο βαθιά, εκεί όπου οι διακλάσεις είναι αραιότερες και οι συνθήκες θερμοκρασίας και υγρασίας σταθερότερες. Εν πάση περιπτώσει, μετά από ορισμένο βάθος οι απομένουσες διακλάσεις δεν αραιώνουν άλλο και τα διαστήματά τους αποτελούν εν ταυτώ τα μέγιστα όρια του μήκους των δυνατών να λατομηθούν όγκων. Αλλά καθώς τα εν λόγω διαστήματα δεν είναι τυποποιημένα, οι λατόμοι για κάθε παραγγελία επιλέγουν θέσεις εξόρυξης με διαστήματα διακλάσεων ανταποκρινόμενα σε αυτήν. Ειδικότερα για τις παραγγελίες των μεγίστων όγκων αναζητούν κατά μήκος των κοιτασμάτων τις σπανιότατες εκείνες θέσεις όπου οι αραιές εν τω βάθει διακλάσεις παρουσιάζουν τα μέγιστα διαστήματα.

6γ. Βάσει μιας επισκόπησης επί λατομείων και διάσημων μονολίθων σε διάφορα μέρη του κόσμου συμπεραίνεται ότι οι συνθήκες που έθεσαν τα μέγιστα όρια μεγέθους δεν είναι οι δυνατότητες της τεχνολογίας μεταφοράς, αλλά η εκθετικώς αυξανόμενη σπανιότητα των θέσεων με επί διαστήματος άνω των δέκα, ή των είκοσι, ή ακόμη και των τριάντα μέτρων απολύτως αρραγές και ομοιογενές πέτρωμα. Στο Baalbek οι απομένοντες στο λατομείο εικοσάμετροι μονόλιθοι δεν εγκαταλείφθηκαν λόγω αδυναμίας μετακίνησης, αλλά λόγω ελαττωμάτων. Τούτο είναι βέβαιον, αφ' ενός επειδή οι απαρτίζοντες το γνωστό *Τρίλιθον* επίσης εικοσάμετροι μονόλιθοι όχι μόνον μεταφέρθηκαν, αλλά επί πλέον τοποθετήθηκαν στην πέμπτη στρώση του γιγάντιου βάθρου του ναού³³ και αφ' ετέρου επειδή οι εν λόγω λίθοι στο λατομείο³⁴ παρουσιάζουν απαγορευτικά ελαττώματα που δεν υπάρχουν στους τοποθετηθέντες. Ομοίως το πέτρωμα του ημιλατομημένου γιγάντιου οβελίσκου στο Aswan παρουσιάζει ορισμένες εκ γενετής ρωγμές³⁵, τις οποίες οι λατόμοι είναι φανερό ότι αξιολόγησαν καλώς ως εξής:

32. Στην περίπτωση του Διονύσου, οι εγκάρσιοι κομμοί είναι κατακόρυφοι, ενώ ο ιστός παρουσιάζει κλίση ~22 μοιρών προς Β (από την κεφαλή προς τους πόδες). Στα πεντελικά λατομεία ο ιστός έχει κλίση ~15% (προς τα ΝΔ) και οι κομμοί είναι περίπου

κατακόρυφοι.

33. ADAM 1977.

34. RUPRECHTSBERGER 1999· LOHMANN 2017.

35. ENGELBACH 1923, 26 εικ. 6 και 7.

λάξουσιν κατά μήκος κάποιων ρωγμών διερευνητικές προς το βάθος λεπτότατες τομές που τους επέτρεψαν να διαβλέψουν ακριβώς την αθέατη ανατομία αυτών των ελαττωμάτων. Ακολουθώντας συμβιβάσθηκαν με την προοπτική μιας δραστηρικής ελάττωσης του μήκους, ώστε να αποφύγουν τα ελαττώματα του πετρώματος, αλλά και αυτό εν τέλει δεν ήρκεσε, επειδή στην άλλη πλευρά κάποια άλλα ελαττώματα αξιολογήθηκαν ως επίσης απαγορευτικά³⁶. Ο γιγάντιος δεκάμετρος Διόνυσος είναι απλώς μια παρόμοια περίπτωση.

Όπως κατά κανόνα στην αρχαία λατομία, ο όγκος προμορφώνεται έως σχεδόν την τελική μορφή εντός του λατομείου, όχι μόνον για την ελάττωση του προς μεταφορά βάρους, αλλά κυρίως για τον έγκαιρο ποιοτικό έλεγχο του πετρώματός του³⁷. Όπως ήδη ελέχθη οι διαβρωμένοι κομμοί γίνονται σπανιότεροι όσο βαθύτερα προχωρεί η λατομία και ως εκ τούτου μερικά μέτρα κάτω από τον ημιτελή Διόνυσο το μάρμαρο θα πρέπει να είναι συνεχέστερο και αρραγέστερο ή ίσως οι τυχόν και σε εκείνο το βάθος υπάρχοντες κομμοί να είναι ολιγότεροι και αισθητικώς αμελητέοι. Αλλά όσο εύκολο είναι να λέγονται αυτές οι σκέψεις, που ασφαλώς ήταν εύλογες και για τους αρχαίους, τόσο πιο δύσκολη πρέπει να ήταν η απόφαση επένδυσης πολύ περισσότερων χρημάτων και χρόνου (π.χ. άλλες 400 ανθρωποημέρες) για την ωστόσο όχι τελείως βεβαία συνάντηση με το προσδοκώμενο αρραγέστερο, αλλά δυστυχώς πολύ βαθύτερα κείμενο μέρος του πετρώματος. Μια τέτοια απόφαση θα ήταν ευκολότερη εάν το υπερκείμενο πέτρωμα, σχεδόν 3 εκατοντάδες τόνοι (κατά μέτρηση αρχομένη ~1 μ. υπό την αρχική εδαφική επιφάνεια), μπορούσε να λατομηθεί σε μικρότερα σχήματα, κατάλληλα για άλλα έργα, οικοδομικά ή γλυπτικά. Αλλά πόσο πιθανή μπορούσε να είναι η χρονική σύμπτωση μιας ακόμη παραγγελίας για μια τόσο μεγάλη ποσότητα μαρμάρου; Ίδού λοιπόν ο λόγος της εγκατάλειψης του αγάλματος του Διόνυσου πριν

ακόμη ολοκληρωθεί η εντός του λατομείου προμόρφωσή του. Κλείνοντας το σύντομο αυτό σχόλιο νομίζω ότι αξίζει να τονισθεί το εξής: Τα δαπανηθέντα, χρόνος και χρήμα, για την εντός του λατομείου προμόρφωση και πρώτη απόσπαση³⁸ του γιγάντιου Διόνυσου είναι μεν πολλά (υπολογιζόμενα σε περίπου 200 ανθρωποημέρες), αλλά εκείνα που ακόμη απέμεναν (καταγωγή, φόρτωση, εκφόρτωση, λιθαγωγία, ικριώματα, ανυψωτικές μηχανές, γλυπτική μετά την ανίδρυση) πρέπει να ήταν ασυγκρίτως περισσότερα (περίπου 1000 ανθρωποημέρες –τουλάχιστον το μισό του αντίστοιχου για έναν κίονα του Παρθενώνος έργου).

Η ικανότητα των αρχαίων για μετακίνηση τεράστιων βαρών ήταν πολύ μεγαλύτερη από ό,τι εμείς ενίοτε νομίζουμε, εκείνο όμως που δεν περνούσε από το χέρι τους ήταν η ποιότητα των κατά μέγεθος σπανιότερων προϊόντων της Φύσεως.

7. Ο κούρος της Πελεκανιάς (άνω κούρος Μελάνων, ή κούρος στο Φαράγγι)³⁹.

Η κατάσταση αυτού του κούρου είναι γενικώς γνωστή: το σωζόμενο ως ενιαίο στερεό μέρος εκτείνεται επί μήκους 405 εκ. από την κορυφή της κεφαλής έως το κάτω οπίσθιο μέρος των μηρών, ενώ πολύ λιγότερο σώζεται το πρόσθιο μέρος αυτών, επειδή η θραύση των σκελών ακολούθησε (δευτερογενώς για το δεξιό) τη λοξή κατεύθυνση του ιστού των κόκκων του μαρμάρου. Το αυτό συνέβη και με τη θραυσιγενή απόσπαση του πρόσθιου και οπίσθιου μέρους της κεφαλής, αλλά και με τις θραύσεις που κάποτε χώρισαν τα ευρεθέντα τεμάχια άκρων ποδών και πλίνθου (θραύσματα γ, δ, ε, ζ). Οι θραύσεις αυτές είναι περίπου επίπεδες, εκτεινόμενες εκ των κάτω και οπίσω προς τα άνω και εμπρός με κλίση περίπου 13 μοιρών στο ύψος της πλίνθου, 19 μοιρών στο ύψος των ποδών και 18 μοιρών στο ύψος της κεφαλής. Οι ίδιες κλίσεις είναι φανερές και στις μικρές εξ επιφανειακής

36. ENGELBACH 1923, 27-28.

37. ROLLEY 2015, 63.

38. Παλαιότερα δεν ήταν σαφές κατά πόσον ο κολοσός ήταν χωρισμένος από το υποκάτω αυτού πέτρωμα. Όμως, προσεκτική παρατήρηση αποκαλύπτει τα εξής: α) η μακρότατη κατά μήκος της αριστερής πλευράς αυτού λατομική τάφρος, μετά από ικανό βάθος συνεχίζεται λοξώς υποκάτω του αγάλματος και ακολουθώντας οριζοντίως, περιορίζουσα την υποκείμενη άσκαφη μάζα στο δεξιό ένα τρίτο του πλάτους του όγκου (GRUBEN 1997β, 2). Υπό τη δεξιά πλευρά εκτείνεται εφ' όλου σχεδόν του μήκους βαθιά λαξευμένη εγκοπή, στο βάθος της οποίας φαίνονται οι λαξευτές φωλεές των σφηνών διά των οποίων επετεύχθη η αποκόλληση του αγάλματος (εικ. 8, σφ). Όπως προ πολλού είχε διαπιστώσει ο CASSON (1936-1937, 23), τα συνανήκοντα τμήματα φωλεών πα-

ρουσιάζουν μετατόπιση δύο περίπου ποδών, αποδεικνύουσα ότι η διά των σφηνών απόσπαση του όγκου συνδυάστηκε με κατά μήκος μετακίνηση επί μήκους δύο περίπου ποδών. Στο μέσον του μήκους της εγκοπής των σφηνών υπάρχει λίαν ευρύχωρη φωλεά (εικ. 8, Μ) για έναν εξαιρετικού μεγέθους μοχλό (τέτοιες φωλεές υπάρχουν προ του ταφικού ναού του Χερφίνου για μοχλούς που χρησίμευσαν στην τοποθέτηση σφιγγών μεγέθους παρόμοιου με του ημιτελούς Διόνυσου, ενώ τμήμα ενός τεράστιου σιδερένιου μοχλού έχει βρεθεί στα αρχαία λατομεία της Προκοννήσου).

39. RICHTER 1960, 153 αρ. 63α· ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ 1991, 94, εικ. 143, 144· KOKKOROU-ALEWRAS 1995, 90-91. Οι διαστάσεις του αγάλματος χωρίς τα αποσπασθέντα μέρη του είναι: σωζόμενο ύψος 404 εκ., πλάτος (στους ώμους) 142 εκ.

διαβρώσεως απολεπίσεις κυρίως στα δεξιά, από τον ώμο έως την άκρα χείρα. Προφανώς λόγοι τεχνικοί, μεταξύ άλλων η ισχυρή προς δυσμάς κλίση του ιστού του μαρμάρου, κατέστησαν προτιμότερη μια μείωση της προς δυσμάς μέσης κλίσης του υπό λατόμευση όγκου κατά περίπου 15-16 μοίρες.

Κατά τη σχεδιαστική αποκατάσταση της μορφής του ημίεργου κούρου το ελλείπον μήκος των κνημών, οι οποίες σχεδιάσθηκαν με διακεκομμένη γραμμή, υπολογίσθηκε κατ' αναλογίαν προς τον κούρο του Φλεριού. Με διακεκομμένη επίσης γραμμή αποκαθίστανται σχεδιαστικώς και τα περιγράμματα μερών (π.χ. δεξιός βραχίων) τα οποία σώζονται μεν, αλλά είναι απομειωμένα, κυρίως εξ αιτίας απολεπίσεων, οι οποίες λόγω περαιτέρω γήρανσης και των θραυστικών επιφανειών δεν είναι εύκολα αντιληπτές. Στη δεξιά όψη, το περίγραμμα της χωμένης στη γη πίσω πλευράς, ως μη ορατό σχεδιάσθηκε επίσης με διακεκομμένη γραμμή⁴⁰.

Για το επόμενο βήμα αυτής της μελέτης, τη θεωρητική προσέγγιση της τελικής μορφής, έπρεπε εξ αρχής να υποτεθεί το πάχος του απέργου, δηλαδή της μάζας μαρμάρου που ο καλλιτέχνης άφησε για τα μετά τη μεταφορά τελικά στάδια της εργασίας. Το πάχος του απέργου δεν είναι για όλα τα έργα το αυτό. Διάφοροι λόγοι ευνοούν την ελάττωσή του: α) μείωση του προς μεταφορά βάρους· β) ασφαλέστερη και έγκαιρη, δηλαδή πριν από τη μεταφορά, διάγνωση τυχόν προηγουμένως αφανών γεωλογικών ελαττωμάτων, τα οποία θα ήταν δυνατόν να υποβαθμίσουν ή και να αχρηστεύσουν το τελικό αποτέλεσμα –ο δεύτερος λόγος είναι πολύ σοβαρότερος του πρώτου. Άλλοι πάλιν λόγοι ευνοούν το αντίθετο των προηγουμένων, δηλαδή τη διατήρηση παχύτερου απέργου: γ) μεγαλύτερη ασφάλεια έναντι θραύσεως των λεπτότερων μερών κατά τη μεταφορά κάποιων αγαλμάτων ή και κατά την ανίδρυσή των, όταν αυτά είναι κολοσσικά· δ) επιφύλαξη της δυνατότητας χρήσιμων διορθώσεων της μορφής κατά την τελική λάξευση.

Στην παρούσα περίπτωση όλα δείχνουν ότι ο καλλιτέχνης είχε αφήσει το ελάχιστο άπεργο: κατά την πλάγια όψη οι βραχίονες φαίνονται ακόμη και με το πρόσθετο πάχος του απέργου ισχυροί, όπως επίσης και οι καρποί ή οι πυγμές –τόσο ώστε να κινούν ακόμη και την υποψία κάποιου σφάλματος κατά τον σχεδιασμό ή

τη χονδρολάξευση. Οι στυλιστικές αυτές παρατηρήσεις και υποθέσεις ασφαλώς δεν είναι του παρόντος, έγιναν μόνον εξ αφορμής του ζητήματος του πάχους του απέργου και εν πάση περιπτώσει οδηγούν στην υπόθεση ότι αυτό πρέπει να ήταν όχι πολύ μεγαλύτερο από το τεχνικώς ελάχιστο ασφαλές.

Το τεχνικώς ελάχιστον ασφαλές πάχος ενός απέργου πρέπει κάπως να υπερβαίνει το μέγιστο βάθος της (ανεπιθύμητης δονητικής) επενέργειας της χονδρολάξευσης. Όταν η δομή του λίθου είναι ευνοϊκή και το εργαλείο κοφτερό, το βάθος της εν λόγω επενέργειας δεν υπερβαίνει το τριπλάσιο του βάθους εισχωρήσεως. Στην παρούσα περίπτωση το βάθος αυτό, περίπου μισό εκατοστό, επιτρέπει να δεχθεί κανείς πάχος απέργου μικρότερο του συνήθους, δηλαδή μικρότερο του ενός δακτύλου (1/16 ιωνικού ποδός ίσου προς 29,4 εκ.), δηλαδή $\frac{3}{4}$ δακτύλου (= -14 χιλ.).

Βάσει των διαθέσιμων μετρήσεων, το βάρος του ημίεργου κολοσσού πρέπει να ήταν περίπου 7.700 χλγρ. ή σχεδόν 7.900 χλγρ. μαζί με την πλίνθο. Με την απολάξευση του απέργου, συνολικής εκτάσεως σχεδόν 17 τ.μ., το βάρος του αγάλματος θα μίκραινε περίπου κατά 600 χλγρ.

8α. Αν και ημίεργη, η παρούσα μορφή του αγάλματος περιέχει ήδη όλα τα ουσιώδη στοιχεία της διάπλασης⁴¹, των μετρικών αναλογιών, ακόμη και του παλμού ζωής του τελικού αποτελέσματος. Παρά την απόθραυση του μέγιστου μέρους της κεφαλής, το ύψος αυτής συνάγεται με ικανοποιητική ακρίβεια, επειδή η εκ της αποσπάσεως του προσώπου θραυσσιγενής επιφάνεια διέρχεται από το υψηλότερο σημείο (εικ. 9, υ1) και συναντά την επιφάνεια του λαιμού ακριβώς εκεί όπου άρχιζε η κάτω επιφάνεια της γνάθου (εικ. 9, υ2). Τούτο βεβαιώνεται από την εισέτι επί μερικά χιλιοστόμετρα διατηρούμενη απότομη αλλαγή της κατεύθυνσης της επιφάνειας του λαιμού. Λίγο πιο κάτω, επάνω από το στέρνο είναι καλά ορατή μια υποχώρηση (εικ. 9, υ3) στο χαμηλότερο σημείο του λαιμού (στερνική εντομή). Προς το κάτω μέρος του στέρνου ολίγες βαθύτερες βελονιές δηλώνουν ένα ακόμη ελαφρότατα εισέχον σημείο (εικ. 9, υ4): την εσοχή της ξιφοειδούς απόφουσης του στέρνου. Πολύ σαφέστερη είναι η μέσω ολίγων βαθύτερων πληγμάτων του

40. Η γραμμή αυτή είναι συνεχής μόνον σε θέσεις όπου αυτή εντοπίσθηκε μετά από αφαίρεση ολίγου επιχώματος.

41. Για τη στάση και τα ανατομικά χαρακτηριστικά των Κούρων, βλ. RICHTER 1960, 17-25. Για τον βαθμό προσέγγισης της τέλει

μορφής στο λατομείο: ADAM 1966, 7· για τη ραδιότητα της πλευρικής κυρίως όψεως των ναξιακών κούρων: RIDGWAY 1977, 64· για την τελειότητα των αγαλμάτων μέσα από τις αναθηματικές επιγραφές: ΚΑΡΟΥΖΟΣ 2000, 12-22.

εργαλείου δήλωση του ομφαλού (εικ. 9, υ5). Το μέσον της ηβικής χώρας είναι προφανές (εικ. 9, υ6), αλλά όχι και η ακριβής θέση του, επειδή στην περιοχή αυτής και ειδικότερα στο ανδρικό μόριο έντονη διάβρωση και απολέπιση έχει ελαττώσει δραστικά την προεξοχή της αρχικής ημέρηγης επιφάνειας. Το κάτω όριο των όρχεων (εικ. 9, υ7), αντιθέτως προς τα προηγούμενα, παραμένει αμετάβλητο. Αμέσως μετά, μια βαθιά κατακόρυφη γλυφή διακρίνει τους κατά τ' άλλα συνενωμένους όγκους των μηρών. 80 εκ. χαμηλότερα, η συνένωση αυτή διακόπτεται και οι μηροί συνεχίζονται ως ελεύθερες ολόγλυφες μορφές. Τέλος, χάρις στα θραύσματα α και β ανακτάται ένα ακόμη σημαντικό για τη μετρική ανάλυση στοιχείο: η άνω απόληξη της κάτω παρυφής του γόνατος (εικ. 9, υ8) του δεξιού σκέλους.

8β. Η αναζήτηση σημείων σημαντικών για την κατά το πλάτος μετρική ανάλυση είναι ευκολότερη, αλλά απαιτεί ταυτοχρόνως κάποια προσεκτική εκτίμηση του μεγέθους της απομείωσης εξ αιτίας της διάβρωσης στα δεξιά μέρη (ώμος, βραχίων, πήχης, άκρα χείρα, αλλά και θωρακικές πλευρές). Τα σημεία αυτά είναι στην εικ. 9: π1, π2, π3, π5, π9, π10 και π12 αντιστοίχως προς το μέγιστο πλάτος της κεφαλής, των ώμων, του στήθους, της λεκάνης, των πελμάτων, του πήχεως, και των πυγμών, π4, π6, π8, π11, αντιστοίχως προς το ελάχιστο πλάτος της οσφύος, των γονάτων των κνημών και των καρπών. Μόνα μη διαθέσιμα σημεία είναι εκείνα στο ύψος μεγίστου πάχους των κνημών (π7).

8γ. Ένα ακόμη ζήτημα είναι εκείνο των μετά την τελική λάξευση διαστάσεων, επειδή η μεταβολή δεν θα ήταν όμοια για τα διάφορα μέρη του αγάλματος: η κεφαλή θα ήταν κατά τρία τουλάχιστον εκατοστά χαμηλότερη και στενότερη, ενώ οι κνήμες θα ήταν κατά το αυτό σχεδόν

ποσόν στενότερες, αλλά αντιθέτως μακρότερες. Ομοίως κατά το αυτό ποσόν θα ήταν μικρότερο το μήκος των άνω άκρων και το πλάτος στο ύψος των ώμων, αλλά καθώς αυτό είναι υπερτριπλάσιο εκείνου της κεφαλής η μεταβολή θα ήταν έντονη πολύ περισσότερο στην κεφαλή παρά στους ώμους. Όμως πολύ εντονότερη έναντι παντός άλλου μέρους θα ήταν η μεταβολή για το πάχος των άνω άκρων σε πλάγια όψη⁴², το οποίο μετά την τελική κατάξεση θα ήταν σχεδόν οκτώ φορές μικρότερο του μήκους των: 29 εκ. - 3 εκ. = 26 εκ. · 210 εκ. - 3 εκ. = 207 εκ. · 210 : 29 = 7¼. 207 : 26 = 8.

8δ. Αυτά τα ολίγα γενούν ζήτημα τυχόν εφαρμογής ενός συστήματος μετρικών κανόνων. Σε άμεση σχέση με αυτό ανακύπτει ακόμη και το εξής ερώτημα: στην περίπτωση εφαρμογής ενός κανόνος, αφορούσε αυτός στην ημέρηγ μορφή ή στην τελική; Ήταν δηλαδή ένα μέσον μόνον πρώτου ορισμού αυτής, απολύτως απαραίτητο σε μια διαδικασία που κατά γενική σχεδόν παραδοχή δεν περιείχε πρόπλασμα⁴³ ή ήταν (και) μέρος μιας ιδεαλιστικής σύλληψης. Το ζήτημα αυτό εξετάζεται στην παρούσα περίπτωση με σχετική ευκολία χάρις στη διατήρηση των περισσότερων γενικών διαστάσεων – αγνοούνται μόνον το ολικό ύψος και το πλάτος στο παχύτερο μέρος των κνημών.

Ο γράφων φρονεί ότι τα επί μέρους του υπό εξέταση κούρου συμφωνούν με ένα απλό σύστημα αριθμών ως εμφανίζεται στο συνημμένο σχέδιο (εικ. 9)⁴⁴.

8ε. Εδώ αξίζει να σημειωθεί ότι το ως άνω ζήτημα 8δ είναι σοβαρότερο αναφορικός προς τα μικρού μεγέθους γλυπτά, όπου το πάχος του απέργου, περίπου ένας δάκτυλος, όταν αυτό αφαιρείται προκαλεί έντονη μεταβολή αναλογιών. Στους γιγάντιους, όμως, κούρους και ιδίως στον προκειμένο, το πάχος του απέργου θα

42. Σε μετωπική και οπίσθια προβολή το πάχος αυτό μένει αμετάβλητο για τους βραχίονες και δύναται να μένει αμετάβλητο ακόμη και για τους πήχεις, όταν το έσω περίγραμμα αυτών σχεδόν συμπίπτει με το περίγραμμα της μέσης και των γοφών (άριστο παράδειγμα αυτής της περίπτωσης συμπληρωματικών σχημάτων ο γιγάντιος κούρος της Σάμου – ελάχιστο και πρακτικώς σταθερό πλάτους κενό μεταξύ πήχεως και κορμού). Η εξήγηση είναι απλή: η αφαίρεση του απέργου ελαττώνει τον βραχίονα (και τον πήχη) εκ των έξω, αλλά και τον κορμό, με τη διαφορά ότι το πάχος που αφαιρείται από τον κορμό προστίθεται στην έσω πλευρά του βραχίονος (και του πήχεως).

43. Κατά την Αρχαϊκή εποχή προπλάσματα ήταν αναγκαία μόνον για τα χάλκινα έργα, για τεχνικούς δηλαδή λόγους παραγωγής της μήτρας χυτεύσεως, ενώ για τους λίθινους κούρους τούτο, λόγω

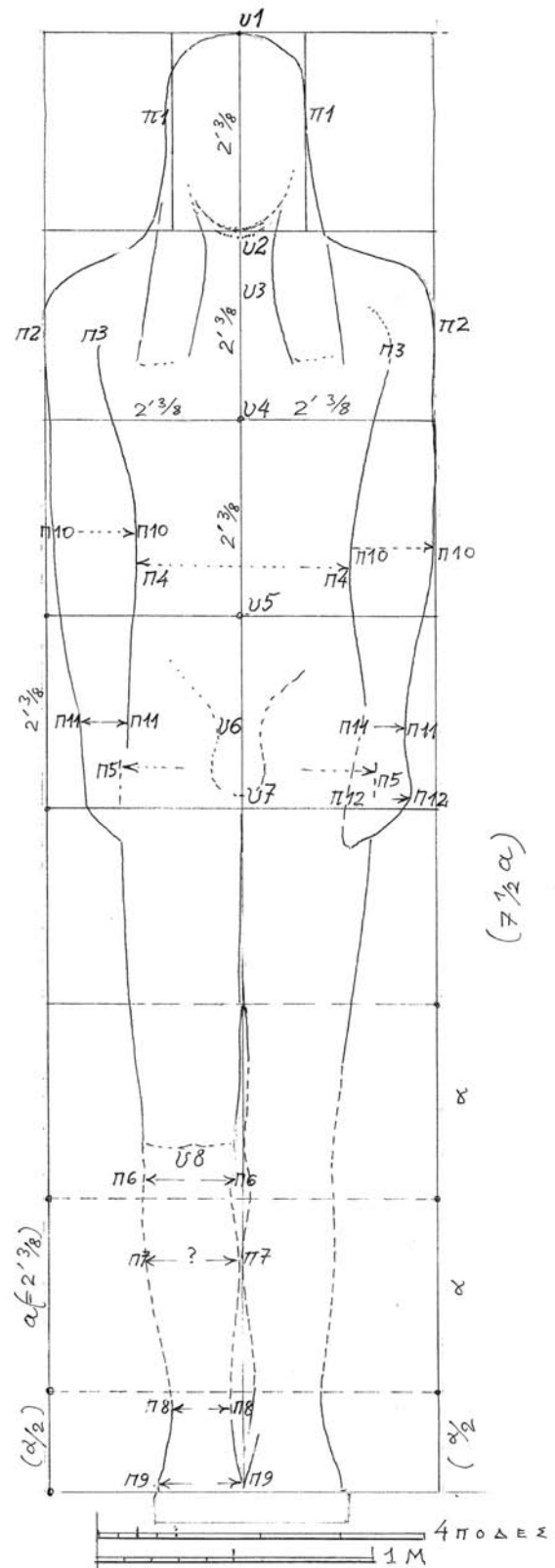
της απλής μορφής, δεν ήταν αναγκαίο (RICHTER 1960, 11-12). Η απλότητα της μορφής και της στάσης επέτρεπε την επίτευξη της μορφής κατά διαδοχικά στάδια λάξευσης με αφετηρία τις επίπεδες επιφάνειες ενός ογκοτεμαχίου και μόνο βοήθημα ένα σύστημα αναλογιών επαρκές για τον ορισμό των μερών του σώματος. CASSON 1933, 206.

44. Η παρούσα, μετρολογική ανάλυση είναι τελείως πρόσφατη, ενώ το σχέδιο επί του οποίου βασίζεται είχε γίνει πολύ παλαιότερα λίαν σχολαστικά και αμερόληπτα, χωρίς δηλαδή την παραμικρή επιθυμία μιας συμβολής στη μετρολογική ανάλυση και την αναζήτηση κάποιου κανόνα. Σχετικά με τις αναλογίες, βλ. GURNICK 1978· GURNICK 1996· KYRIELEIS 1996, 37 (αποκλίσεις από έναν αυστηρό κανόνα αναλογιών).

μπορούσε να είναι για κάποιες θεωρήσεις αμελητέο (χωρίς ωστόσο να είναι τέτοιο για κάποιες άλλες). Εν πάση περιπτώσει φαίνεται ότι στον προκειμένο κούρο το ως άνω συμπεραίνόμενο από τον γράφοντα σύστημα χαραξέων (εικ. 9) ανταποκρίνεται με πολύ καλή προσέγγιση στην ημίεργη μορφή και μόνον χονδρικός στη δι' αυτής συνεπαγόμενη τελική μορφή. Φαίνεται, δηλαδή, ότι τουλάχιστον στην παρούσα περίπτωση το σύστημα αυτό εξυπηρέτησε κατά προτεραιότητα την άνευ προπλάσματος απ' ευθείας και ωστόσο ασφαλή για την προμόρφωση λάξευση.

Όπως έχει ήδη παρατηρηθεί, οι κούροι, παρά τις προφανείς ομοιότητές τους, δεν ακολουθούν όλοι ένα και το αυτό σχέδιο ή σύστημα μέτρων και αναλογιών. Ειδικότερα για τους «πεντάμετρους» κούρους τούτο διαπιστώνεται εύκολα: Ο υπό εξέταση κούρος, χωρίς να είναι υψηλότερος του κούρου του Φλεριού, έχει μεγαλύτερο πλάτος στους ώμους, και η διαφορά θα κατάληγε ακόμη μεγαλύτερη, δεδομένου ότι το άπεργο αυτού του κούρου είναι σαφώς λεπτότερο από εκείνο του κούρου του Φλεριού. Όμως, ακόμη ευρύτεροι από όσο στον υπό εξέταση κούρο είναι οι ώμοι στον ολίγον χαμηλότερο (-5 μ.)⁴⁵ κούρο της Σάμου και ασυγκρίτως παχύτεροι οι βραχιόνες (εικ. 10).

9. Από τη θέση εύρεσης των θραυσμάτων γ, δ και ε, περίπου 25 μ. στα ανάντη ακριβώς ΝΑ της νυν θέσεως του κούρου, συμπεραίνεται με ικανή βεβαιότητα ότι η εξόρυξη και το πρώτο ξεχόνδρισμα έγινε στο πλησίον λατομείο (εικ. 3, Λ5)⁴⁶. Σε αυτό, παρά την ύπαρξη πυκνής βλάστησης που δεν επιτρέπει παρατήρηση με τη δέουσα ακρίβεια, οι διατηρούμενες επιφάνειες μιας μεγάλης λατομικής τάφρου δικαιολογούν το ως άνω συμπέρασμα. Στις θετικές ενδείξεις για την ηλικία του Λ5 ανήκει και μια λεπτή κατάμαυρη φλέβα αμφιβολίτη, όμοια με εκείνες που παρατηρούνται σε αρκετά μάρμαρα στο ιερό των Υρίων⁴⁷. Αν και η ύπαρξη ανεπιθύμητων φλεβών αυτού του είδους δεν φαίνεται να περιορίζεται στο εν λόγω μικρό λατομείο, η όλη εικόνα δείχνει ότι σε αυτό και τα παρακείμενα άλλα πρέπει να αποκτήθηκαν και τα έξοχα μαρμάρια αρχιτεκτονικά μέλη του ναού του Διονύσου. Εις ό,τι αφορά στην κατεργασία των δύο κούρων, άξια μνείας είναι η παρατήρηση του G. Gruben ότι η λάξευση

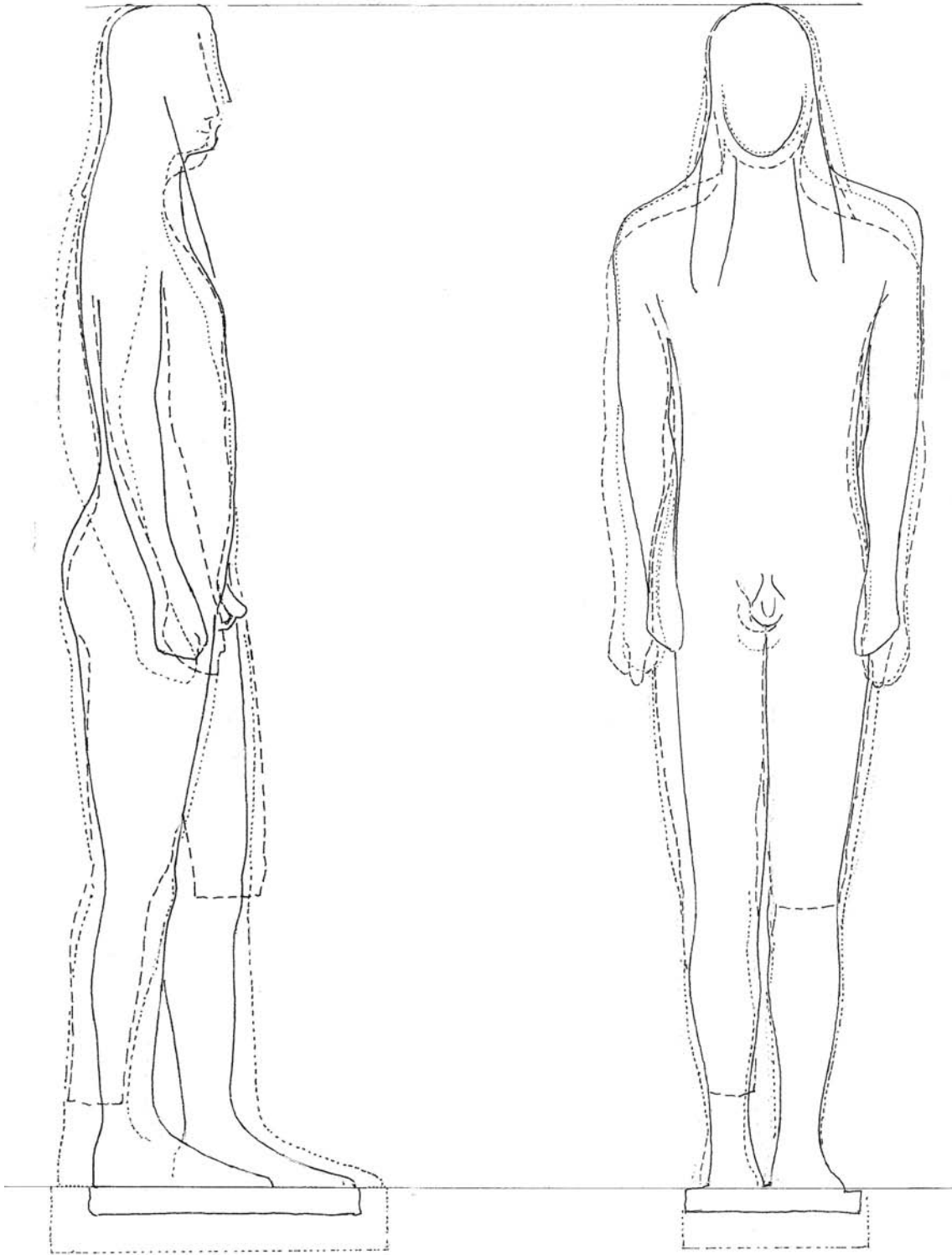


Εικ. 9. Κούρος στην Πελεκανιά. Ενδείξεις ενός συστήματος μέτρων και αναλογιών.

45. KYRIELEIS 1996.

46. ΚΟΚΚΟΡΟΥ-ΑΛΕΥΡΑ 1992, 112. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ 1993, 163. GRUBEN 1997α, σημ. 75.

47. GRUBEN 1997α, 293, σημ. 72.



Εικ. 10. Μορφολογική σύγκριση του κούρου της Πελεκανιάς (συνεχής γραμμή) με τον κούρο του Φλεριού (διακεκομμένη γραμμή) και τον μεγάλο κούρο της Σάμου (στικτή γραμμή). Χάρη της συγκρίσεως τα σχέδια έχουν εξισωθεί ως προς το ύψος.



Εικ. 11. Στάδια κατεργασίας στον Κούρο του Φλεριού (φωτ. ΜΚ).

της οπίσθιας επιφάνειας του κούρου του Φλεριού αποδεικνύει ότι πριν από την εγκατάλειψη, δηλαδή χάριν της ολόπλευρης προμόρφωσής του, το άγαλμα αυτό είχε ήδη υποστεί μία τουλάχιστον αναστροφή⁴⁸. Τούτο αληθεύει και για τον υπό εξέταση κούρο. Ως εκ τούτου και δεδομένου του τρόπου σχηματισμού διέδρων γωνιών από συνεχόμενες διαφορετικής κατεργασίας επιφάνειες –των οποίων καλύτερο παράδειγμα παρέχεται από τα σκέλη του κούρου στο Φλεριό (εικ. 11)–, ο γράφων κατέληξε στην αναπαράσταση των διαδοχικών σταδίων της εντός του λατομείου και της προ αυτού περαιτέρω κατεργασίας, ως αυτά εμφανίζονται στη συνημμένη εικόνα (εικ. 12. α) και όπως αυτά εξηγούνται στο υπόμνημα αυτής.

10. Το ερώτημα αναφορικός προς τη διαδρομή που ακολουθούσαν οι αρχαίοι κατά τη μεταφορά των τεράστιων

μαρμάρων από το λατομείο στα οικεία έργα περιέχεται ήδη ως *desideratum* στη θεμελιώδη μελέτη της Γ. Κοκκορού-Αλευρά⁴⁹. Κατ' αρχάς πρέπει να τονισθεί ότι η εκτατική κατά διάσπαρτες θέσεις αραιά εκμετάλλευση των μαρμάρων και οι ήπιες κλίσεις του εδάφους είναι λόγοι για τους οποίους δεν ήταν αναγκαίες ειδικά διαμορφωμένες για κάθε λατομείο οδοί. Η συνθήκη αυτή ίσχυσε σχεδόν έως την εμφάνιση των σύγχρονων αυτοκινήτων φορτηγών και εκσκαφών. Σε λατομικές περιοχές με τεράστιους όγκους λατύπης, όπως π.χ. στην Carrara, αντί άλλης εντός αυτών οδοποιίας αρκούσε μόνον η χρησιμοποίηση της έτοιμης σταθερής κλίσης των κωνικών επιφανειών των σωρών λατύπης, η οποία κλίση ως γνωστόν δεν είναι άλλη από τη *γωνία ισορροπίας* του υλικού⁵⁰. Τούτο είναι ομοίως σαφές στα ακριβώς βορείως της Καρύστου λατομεία, όπου το περίφημο

48. GRUBEN 1997α, 293. Παρομοίως μικρή είναι επί το πλείστον και η κλίση των επιφανειών της λατύπης στα αρχαία λατομεία των Μελάνων.

49. ΚΟΚΚΟΡΟΥ-ΑΛΕΥΡΑ 1992, 120

50. Η γωνία ισορροπίας (*repose angle*) διαφέρει αναλόγως με το είδος του υλικού, τη μορφή τεμαχισμού και τον βαθμό ξηρότητας ή διαβροχής. Στην περίπτωση ασβεστολιθικής άμμου ή ασβεστολιθικών ψηφιδών από σπαστηροτριβείο η τιμή της φθάνει τις 40 έως 45 μοίρες. Στα ορεινά ριπιδία κορημάτων («σάρες») η τιμή κυμαίνεται: π.χ. στην κοιλάδα του Αράχθου σε υψόμετρα ~700 μ.

~38 μοίρες, στις κορυφές του Παρνασσού ~35 έως 36 μοίρες. Παρόμοιες κλίσεις παρατηρούνται στα ριπιδία λατύπης, λιθαρίων και βραχοτεμαχίων σε διάφορα λατομεία μαρμάρου: στα λατομεία της βόρειας πλευράς του Πεντελικού ~38 έως 39 μοίρες (ΚΟΡΡΕΣ 1993, 80-81, σχ. 12, αρ. 4, 4'), στα νεότερα λατομεία της Νάξου (εικ. 2, θέσεις λ3 και λ4) ~37 μοίρες, στα κεντρικά λατομεία της Carrara και στη δυτική πλαγιά των «κυλίδρων» της Καρύστου ~36 μοίρες. Πολύ χαμηλότερη, αντιθέτως είναι η κλίση της λατύπης στα λατομεία πίσω από το Κάστρο της Καρύστου: ~22 μοίρες. Στα ανατολικά του «τσουκαλιού» μόνον 21 μοίρες.

«τσουκάλι»⁵¹, πλησίον του οποίου ουδεμία απαιτήθηκε αρχαία οδός καταγωγής, δεδομένης της κανονικής κωνικής μορφής του εις τα κατάντη αυτού του μαρμάρου υφιστάμενου σωρού λατύπης. Στα ναξιακά λατομεία οι σωροί της λατύπης δεν ήταν ακόμη τόσο μεγάλοι όταν άρχιζαν τα μνημειακά έργα στα Ύρια, και το έδαφος δεν εμφανίζει τις ισχυρότατες κλίσεις των βουνών της Cargara ή έστω της Καρύστου. Για όλους αυτούς τους λόγους κάθε μάρμαρο μπορούσε να μετακινηθεί ελεύθερα φορτωμένο σε κατάλληλο ελκίθρο. Η κίνηση του ελκίθρου θα ήταν δυνατή μέσω κυλίστρων (*φάλαγγες*) επί ξυλίνων τροχιών εδραζομένων καλώς μέσω στρωτήρων και χωμάτων, ή με απλή ολισθήση αμέσως επί των στρωτήρων (ή κατά περίπτωση με τους δύο τρόπους για διαφορετικά τμήματα της διαδρομής). Ο δεύτερος τρόπος, εξελιγμένος προ πολλού στα ναυπηγεία, είναι πολύ ασφαλέστερος όταν η κλίση υπερβαίνει το 5% και (αντιθέτως προς ό,τι θα νόμιζαν άπειροι οπαδοί των κυλίστρων) πολύ εύκολος, δεδομένου του απροσδοκίτως μικρού συντελεστού της μεταξύ ξύλων τριβής όταν αυτά είναι πολύ σκληρά (τέτοια ξύλα είναι συχνά τόσο ολισθηρά, ώστε να περιττεύει απολύτως και η επάλειψή τους με λιπαντικά όπως το ζωικό λίπος). Αντιθέτως προς όλα αυτά, θα ήταν αβάσιμο να υποτεθεί ότι οι ημίεργοι όγκοι θα ήταν δυνατόν να μεταφέρονται συρόμενοι επί στρωμάτων λατύπης. Η αντίσταση τριβής της λατύπης είναι απαγορευτική και επομένως ο απλός αυτός τρόπος θα ήταν δυνατός μόνον σε επιφάνειες με κλίση παρόμοια με τη γωνία ισορροπίας. Το ημίεργο ανώφλιο, βάρους ~25 t (εικ. 3, αρ. 7) είναι η καλύτερη απόδειξη των ανωτέρω: η θέση στην οποία εγκαταλείφθηκε (υψ. 263 μ.) απέχει 160 μ. από το σημείο του λατομείου με υψ. ~290 μ. από το οποίο εξήχθη και 120 μ. από τους τελευταίους προς τα κάτω σωρούς λατύπης αυτού του λατομείου, χωρίς κατά μήκος αυτής της απόστασης να υπάρχει το ίχνος κάποιας οδού. Ως εκ τούτου η μετακίνησή του έγινε με έλξη επάνω σε εκ περιτροπής ανατασόμενα ξύλα. Η κλίση της διαδρομής, αν και μόλις 17%, δεν πρέπει να δυσκόλευσε την εργασία. Τα αυτά επίσης ισχύουν και για τους κούρους, των οποίων η μεταφορά προφανώς ακολουθούσε μια διαδρομή προς το μέρος του ρέματος των Μελάνων.

Η παρουσία ενός μεγάλου ορθογώνιου μαρμάρου ακριβώς εντός του ρέματος⁵² (εικ. 3, αρ. 3) ουδεμία αφήνει αμφιβολία για τη θέση της διαδρομής των μαρμάρων: κατά μήκος της μιας όχθης του ρέματος, με συνεχή δη-

λαδή κατωφέρεια, όπως εμφανίζεται στις εικ. 2 και 3 (διακεκομμένη γραμμή όπως εξηγείται στο υπόμνημα). Άλλες διαδρομές εγγύτερες προς ό,τι θα ήταν πεζοπορικάς συντομότερο, π.χ. με καθαρά δυτική κατεύθυνση, προφανώς δεν είναι πιθανές, επειδή θα έπρεπε να περιέχουν όχι μόνον κατωφέρειες αλλά και ανωφέρειες (εικ. 3, υψόμετρα στα αριστερά).

11. Λόγοι της εγκατάλειψης στο λατομείο. Για τους κούρους, ως γνωστόν, όλοι υποθέτουν εγκατάλειψη λόγω ατυχήματος⁵³: θραύση των ποδών εξ απροσεξίας των μεταφορέων. Σε αυτήν την κοινή γνώμη όμως αντιπαράθεται το γιγάντιο ανώφλιο: είναι και αυτό παρατημένο καθ' οδόν χωρίς όμως να παρουσιάζει το παραμικρό ατύχημα εκ της μεταφοράς! Αντιπαράθεται επίσης και η κοινή λογική: εκείνοι που είχαν την ικανότητα να εξορύσσουν, ή να ανυψώνουν με μηχανές και να τοποθετούν με ακρίβεια χιλιοστού κίνους με λίαν εύθραυστες ακμές είναι ακραίο να θεωρούνται ανίκανοι προς διεκπεραίωση εργασίας ευκολότερης των προηγούμενων και δη δύο φορές στο ίδιο λατομείο! Η παραμονή ημιέργων στα αρχαία λατομεία είναι ως γνωστόν συχνότατο φαινόμενο οφειλόμενο πολύ συχνά σε φυσικά ελαττώματα, ή ενίοτε σε ακύρωση της παραγγελίας, ή άλλους οικονομοτεχνικούς λόγους, αλλά όχι σε βλάβη εξ απροσεξίας των μεταφορέων. Ειδικότερα για το ανώφλιο, στο οποίο ουδέν παρατηρείται φυσικό ελάττωμα η καθ' οδόν εγκατάλειψή του αποδίδεται σε μια δραστική αλλαγή του σχεδίου του ναού⁵⁴. Κατά τον G. Gruben, στο αντίθετο από την Πορτάρα άκρον του σηκού του ναού τα σωζόμενα θεμέλια πιστοποιούν την αρχική πρόθεση δημιουργίας σε αυτό μιας έτι μεγαλύτερης θύρας, με άνοιγμα προς το οποίο το εν λόγω ανώφλιο συμφωνεί απολύτως.

Οι κούροι των υπό εξέταση λατομείων και τα ακριβή φυσικά δεδομένα της νυν θέσης τους επιτρέπουν τα εξής συμπεράσματα:

- i) Η μεταφορά τους γινόταν με την κεφαλή κατά την κατεύθυνση της κίνησης.
- ii) Η κίνηση ακολουθούσε τα προς τη ρεματιά κατάντη.
- iii) Η θέση όπου έκαστος απόκειται δεν πίπτει επί της διαδρομής, αλλά παραπλεύρως αυτής.
- iv) Ειδικότερα για τον κούρο του Φλεριού η θέση αυτή δεν είναι δυνατή με πτώση εκ των άνω, αλλά μόνον με χωρίς ανατροπή πλευρική ώθηση, καθέτως προς την κανονική διαδρομή.

51. ΡΟΥΠΑΚΙ – ΧΙΔΙΡΟΓΛΟΥ 2017.

52. ΚΟΚΚΟΡΟΥ-ΑΛΕΥΡΑ 1992, 112, σημ. 41.

53. BOARDMAN 1978, 19.

54. GRUBEN 1997a, 293, σημ. 73.

- v) Το άγαλμα δεν παραμερίσθηκε εκτός διαδρομής επειδή είχαν θραυσθεί τα άκρα του, αλλά αυτά θραύσθηκαν, όταν εκείνο παραμερίσθηκε εκτός της διαδρομής και δη ακριβώς εκεί όπου μια ισχυρή προεξοχή του βράχου μπορούσε να το βλάψει.
- vi) Χάρης στα θραύσματα α και β του δεύτερου κούρου καθίσταται σαφές ότι η θραύση του δεξιού σκέλους ήταν στην αυτή θέση και ομοίως κάθετη προς το μήκος, όπως ακριβώς στον κούρο του Φλεριού.

Τα ως άνω iii-v καθίστανται προφανή από τον τρόπο κατά τον οποίο το θραυσμένο, από το δεξιό γόνατο και κάτω, άκρον του κούρου στο Φλεριό είναι εστραμμένο προς την απομένουσα αριστερά κνήμη και ενσφηνωμένο υποκάτω αυτής στον στενό μεταξύ του αγάλματος και του βράχου χώρο.

Ο γράφων θεωρεί πιθανότερον ότι και στις δύο περιπτώσεις τα δύο αγάλματα σκοπίμως ωθήθηκαν εκτός διαδρομής καθέτως προς αυτήν και έως προσκρούσεως με τους παρακείμενους βράχους, μάλλον κατά τη στιγμή μιας ματαίωσης του προγράμματος, οι λόγοι της οποίας δεν φαίνεται να συνδέονται απαραίτητως με την εύρεση ελαττώματος στο μάρμαρο⁵⁵.

12. Μετά την εξέταση της εξόρυξης, της προμόρφωσης και της μεταφοράς, ό,τι απομένει είναι ένα σύντομο σχόλιο για τη διαδικασία ολοκλήρωσης των μεγάλων αγαλμάτων. Στην περίπτωση των εν λόγω κούρων η διαδικασία αυτή διεκόπη, αν ωστόσο τούτο δεν συνέβαινε δεν πρέπει να ήταν διαφορετική από εκείνη που ακολουθήθηκε για τον ναξιακό κολοσσό της Δήλου, ή τον πεντάμετρο κούρο της Σάμου. Σε κάθε περίπτωση άλλωστε, η τελείωση οιοδήποτε μεγάλου αγάλματος είναι δυνατή μόνον μετά την ανίδρυσή του στην τελική και μόνιμη θέση του, με χρήση ικρίωματος κατά τον γνωστό από μια αιγυπτιακή παράσταση τρόπο⁵⁶. Το ικρίωμα αυτό, εξαιρουμένου ενός πλήθους παταριών, θα μπορούσε απλώς να είναι το ίδιο με εκείνο που προηγουμένως θα πρέπει να είχε χρησιμοποιηθεί για την ανύψωση του αγάλματος με τη βοήθεια πολυσπάστων ανηρτημένων από αυτό και βαρούλκων εδάφους για την έλξη των διερχομένων από τις τροχαλίες σχοινίων. Η εργασία της τελείωσης κατά κανόνα περιελάμβανε διαδοχικά στάδια κατάξεσης με κάθε φορά λεπτότερες σμίλες και στο τέλος με τριπτήρες. Ειδικότερα για τις βαθιές στενές εσοχές μεγάλη βοήθεια προσέφεραν διάφορα προσε-

κτικά συλλεγμένα αιχμηρά θραύσματα σκληρών λίθων και ειδικότερα σμίριδας⁵⁷. Όλα αυτά εξηγούνται στο συνημμένο σχέδιο (εικ. 12. β) και το οικείο υπόμνημα.

13. Στα προηγούμενα (6, 11) σχολιάσθηκαν διάσπαρτα και σε λίαν αδρές γραμμές οι λόγοι της εγκατάλειψης πολυάριθμων ορθογώνιων ή κυλινδρικών ημιέργων στα λατομεία, χωρίς ωστόσο επαρκή εξέταση των καθ' ἑκαστα λεπτομερειών ή άλλων αλληλένδετων ζητημάτων. Σε αυτό το πλαίσιο εύλογο είναι το ερώτημα για τους λόγους που τα παραμείναντα στα λατομεία μάρμαρα, ενίοτε επαρκώς άρτια και αρραγή, δεν έγιναν αντικείμενο μιας διαφορετικής περαιτέρω εκμετάλλευσης. Το τεράστιο ανώφλιο θα μπορούσε να έχει διαιρεθεί σε μικρότερα κανονικά τεμάχια απολύτως χρήσιμα για το ίδιο έργο, ή να έχει χρησιμοποιηθεί σε κατάλληλα τεμάχια για οποιοδήποτε άλλο έργο, οποιασδήποτε άλλης εποχής. Ομοίως μερικοί σπόνδυλοι στα πεντελικά λατομεία θα μπορούσαν να έχουν μεταποιηθεί σε άλλους μικρότερους, όπως και οι περισσότεροι κορμοί στα λατομεία της Καρύστου. Γιατί αυτό δεν συνέβη; Το ερώτημα είναι φυσικά πολύ γενικότερο, επειδή ισχύει εξ ίσου και για λίθους, που, ενώ μεταφέρθηκαν κατά προορισμό, τελικώς έμειναν άθετοι ή απέμειναν στα ίδια μέρη και μετά τη διάλυση των οικείων έργων –π.χ. σπόνδυλοι του αρχαϊκού Ολυμπίου έως και τη Ρωμαϊκή εποχή. Φαίνεται, λοιπόν, ότι σε όλες αυτές τις περιπτώσεις στα λατομεία ή και στους τόπους των έργων οι μεγάλοι κατεργασμένοι λίθοι έχαιραν ορισμένης νομικής προστασίας ως σχολάζουσα κρατική περιουσία, ήδη από τόσο παλιά όσο η Αρχαϊκή εποχή. Το σύστημα αυτό γνώρισε τη μεγαλύτερη ανάπτυξή του πολύ αργότερα, στα χρόνια των αυτοκρατορών και όταν πλέον η επακολουθήσασα παρακμή το αποδυνάμωσε, οι ζητητές λίθων ηρκούντο απλώς στον προσπορισμό από τα αστικά αποθέματα των αρχαίων δημοσίων κτηρίων. Η επέκταση της δραστηριότητάς τους έως τα λίαν απομακρυσμένα και προ πολλού εγκαταλελειμμένα λατομεία ήταν το τελευταίο για το οποίο θα ήταν ικανοί, δεδομένης της πλήρους παρακμής του οδικού δικτύου, και της τεχνολογίας βαριάς μεταφοράς, συμπεριλαμβανομένης της αμαξοποιίας.

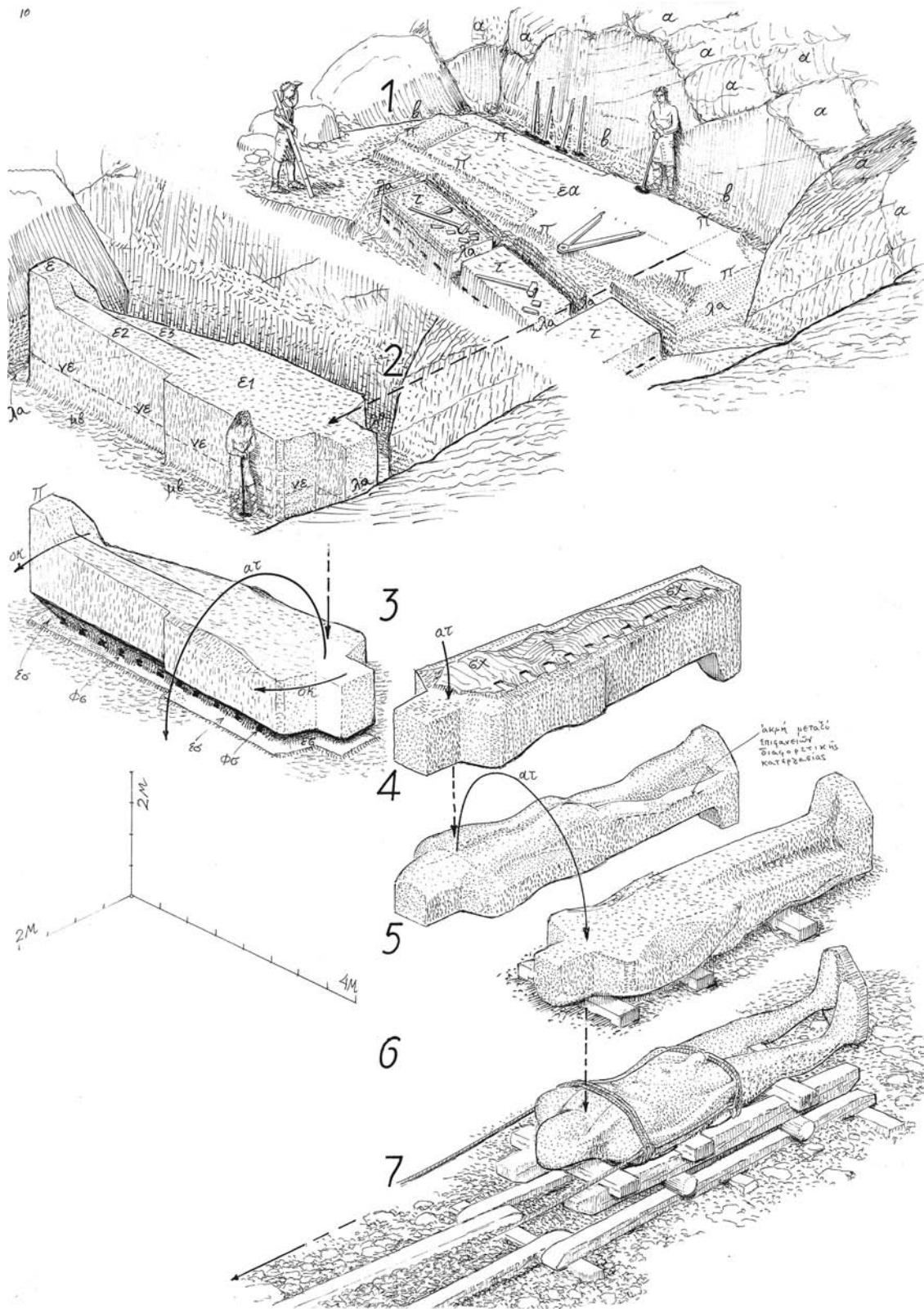
ΜΑΝΟΛΗΣ ΚΟΡΡΕΣ
mankor@otenet.gr

55. Στον κούρο της Πελεκανιάς η μαύρη φλέβα του μαρμάρου του περιοριζόταν μόνον στους άκρους πόδες.

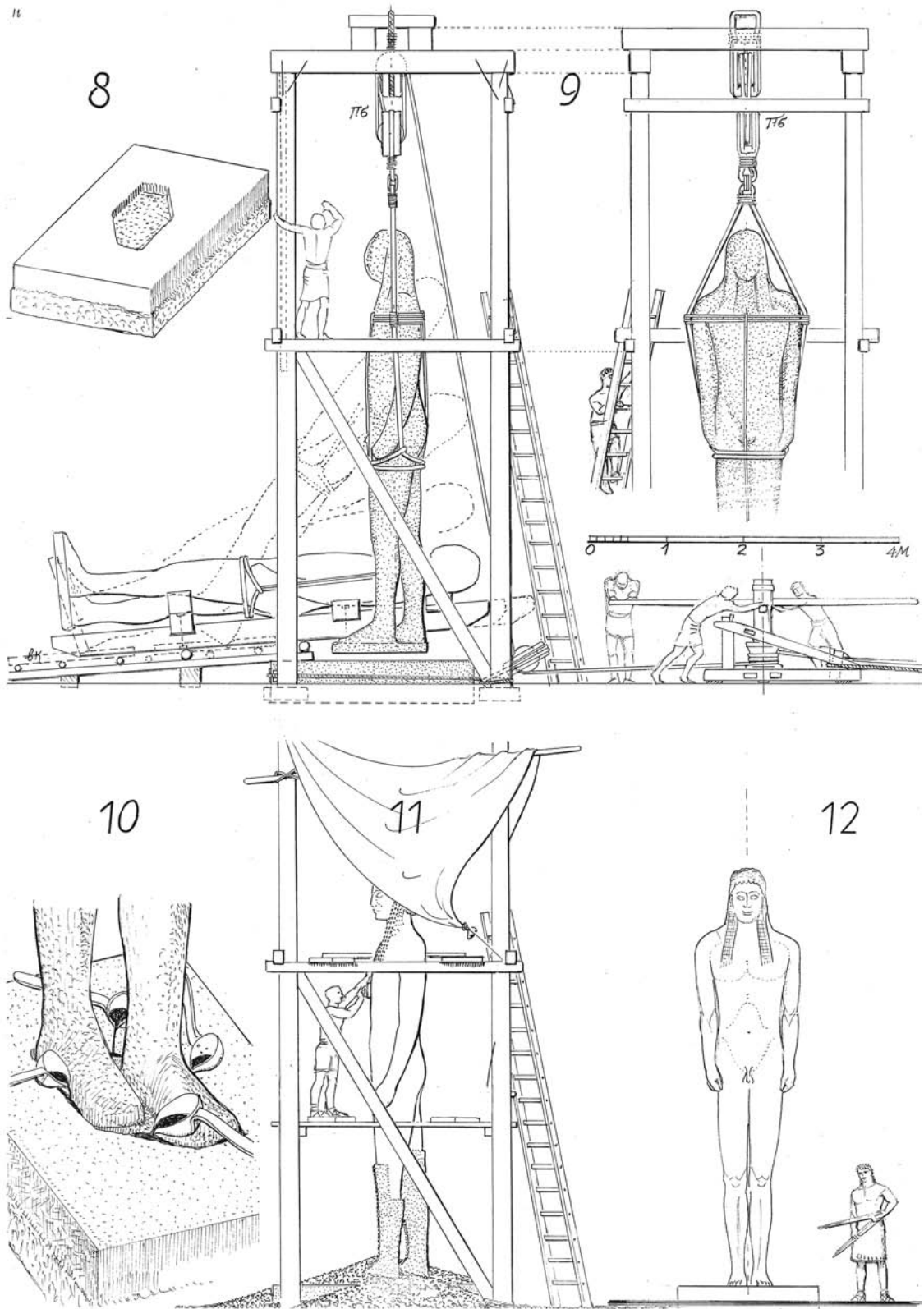
56. Ικρίωμα γύρω από άγαλμα με εργάτες σε τοιχογραφία του τάφου

του Rekhmire της 18ης Δυναστείας (15ος αι. π.Χ.). CASSON 1933, 195, εικ. 74, 75.

57. BLÜMNER 1886, III 198, 286· CASSON 1933, 21, 158, 195.



Εικ. 12. α



Εικ. 12. β

Εικ. 12. α: Κούρος στην Πελεκανιά. Εξόρυξη, προμόρφωση, ετοιμασία μεταφοράς.

1. Μετά την απόσπαση επιφανειακών τεμαχίων (α, α, α), χωρισμένων σχεδόν από το βαθύτερο πέτρωμα μέσω της διαβρωτικής δράσης νετού και βλάστησης, δραστηική επικοπή με βαρείς τύκους έως βάθους (β), στο οποίο το πέτρωμα εμφανίζεται επί ικανού μήκους συνεχές. Σε αυτό το βάθος διαμορφώνεται με προσεκτική μέτρηση, χάραξη και λάξευση το επίπεδο αναφοράς (εα) και το γενικό περίγραμμα (π). Ακολούθως εκσκάπτονται κατά μήκος του π λατομικές αύλακες (λα) και άλλες γειτονικές για την αφαίρεση του πέριξ πετρώματος σε μορφή λατύπης ή χρήσιμων τεμαχίων (τ).
2. Η αφαίρεση πετρώματος προχωρεί έως το υπολογιζόμενο επίπεδο προσώπου και στήθους (ε1) και έως τα πρόσθια επίπεδα των σκελών (ε2 και ε3). Από το ε διατηρείται μόνον μικρό τμήμα (ε) στην περιοχή της πλίνθου και τον αριστερό ακρόποδο. Εν τω μεταξύ η περιμετρική εκσκαφή του πετρώματος προχωρεί σε μέγιστο βάθος (μβ) κατά ένα περίπου πόδα πιο κάτω από το νοτιώο επίπεδο του αγάλματος. Ακολούθως στις παρειές του όγκου ορίζεται με γραμμές (νε) το βάθος του νοτιώου επιπέδου.
3. Με ανώτατο όριο τη νε και κατώτατο το μβ, λαξύνεται με ελαφρό τύκο περιμετρική εσοχή (εσ) και ακολούθως με σφυρί και σμίλη λαξύνονται στο βάθος αυτής φωλεές σφηνών (φσ). Η εσοχή είναι τόσο βαθιά, ώστε το μέρος της κεφαλής, των ώμων και των ακρόποδων να είναι τελείως μετέωρο και απηλλαγμένο κινδύνου κατά τη μέσω επίκρουσης των σφηνών βίαια απόσπαση του όγκου. Μετά την απόσπαση του όγκου μετακίνηση αυτού με ισχυρούς μοχλούς προς τα έξω (οκ) και ανατροπή (ατ) αυτού.
4. Μετά την ανατροπή, η επιφάνεια απόσχισης (οκ), ανώμαλη με διατηρούμενη την άνω πλευρά των σφηνοφωλεών είναι πλέον διαθέσιμη προς διαμόρφωση.
5. Λεπτομερής προμόρφωση των νότων του αγάλματος με χρήση πρώτα μεσαίου και μετά ελαφρού τύκου ή σφύρας και κοπέως για τις άκρες των επί μέρους επιφανειών. Ήδη σχηματίζονται ακμές στα όρια επιφανειών διαφορετικού βαθμού κατεργασίας.
6. Δεύτερη (και τελευταία) ανατροπή (ατ), κατά πάσαν πιθανότητα με προτοποθέτηση των εγκάρσιων τουλάχιστον ξύλων του ελκήθρου σε θέση αναμονής.
7. Λεπτομερής προμόρφωση της όψεως του αγάλματος με χρήση πρώτα μεσαίου και μετά ελαφρού τύκου ή σφύρας και κοπέως για τις άκρες των επί μέρους επιφανειών. Με διάφορους ανψωτικούς χειρισμούς ισχυρών μοχλών συναρμολόγηση ελκήθρου και στρωτήρων, τοποθέτηση φαλάγγων και κάλων έλξεως. Οι τελευταίοι θα ήταν δυνατόν να στερεώνονται στα αυτά και για την ανύψωση κατάλληλα σημεία, τα οποία δεν είναι άλλα από τις εξωτερικές παρειές των ώμων του αγάλματος.

Εικ. 12. β. Κούρος στην Πελεκανιά. Τοποθέτηση και τελείωση.

- Μετά την ετοιμασία και τοποθέτηση του βάρου κατά τρόπον ανάλογο τουλάχιστον προς τις ως άνω φάσεις 1, 2, 3 (χωρίς ανατροπή) και 7:
8. Ετοιμασία λαξεντής υποδοχής στην άνω επιφάνεια του βάρου αντίστοιχης προς τη μορφή και τις διαστάσεις της πλίνθου του αγάλματος. Ανέγερση υπεράνω του βάρου ανψωτικού ικριώματος με ύψος ~9 μ. και φέρουσα ικανότητα ~5-10 t.
 9. Εκτέλεση της μεταφοράς, μόνο με το έλκηθρο και όχι με άμαξα. Ακολούθως έλξη του ελκήθρου εντός του ανψωτικού ικριώματος. Ανάρτηση του αγάλματος μέσω πολυσπάστου (πσ) και μέσω των κάλων της οριζόντιας έλξεως. Εισαγωγή δυνάμεως στο πολυσπάστο μέσω βαρούλκου ή άλλου συναφούς μηχανισμού. Κατά την ανύψωση συνεχής μετάβαση του αγάλματος από την οριζόντια στην κατακόρυφη θέση και την πλήρη ελεύθερη ανάρτηση. Για την αποφυγή προστριβής της πλίνθου με το έδαφος, τους στρωτήρες ή το βάρου, παρεμβολή ενός βοηθητικού υπό την πλίνθο κυλιστήρα (βκ).
- Ο ασφαλέστερος τρόπος λαβής του αγάλματος με τους εν χρήσει κάλους συνίσταται στην εφαρμογή δύο βρόγχων ακριβώς υπό τους γρόνθους, ώστε να αποκλείεται οιαδήποτε ολίσθηση, ενώ για τη μόνιμη παραμονή των κάλων σε επαφή με τις παρειές των ώμων θα αρκούσε μια ελιεσόμενη στους κάλους περιέδεση στο ύψος των ώμων. Η γραμμή των παρειών των ώμων είναι η μόνη κατάλληλη για ανάρτηση συνεχώς μεταβαλλόμενης γωνίας, επειδή σε αυτήν ακριβώς σημειώνεται το μέγιστο πλάτος του αγάλματος.
10. Προσεκτική καταβίβαση έως εισδοχής της πλίνθου στην οικεία υποδοχή του βάρου και ρύθμιση της οπτικής ορθότερης κατακορύφωσης με τη βοήθεια αντιβάρων και πλάγιων δυνάμεων. Μετά την τελική ρύθμιση, χύτευση μολύβδου στον περί την πλίνθο αρμό.
 11. Αφαίρεση κάλων, πολυσπάστου και βαρούλκου. Προσθήκη παταριών εργασίας για τη γλυπτική τελείωση (με διάφορες ξοίδες και τριπήρες) και την τυχόν διακόσμηση του αγάλματος.
 12. Απομάκρυνση λατύπης και ικριώματος. Τελική κατεργασία των ορατών επιφανειών του βάρου. Χάραξη της αναθηματικής επιγραφής (επί του αγάλματος ή επί του βάρου).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΚΑΡΟΥΖΟΣ, Χ. 2000². Περικαλλές άγαλμα, εξεποίησ' ουκ αδαής, στο: *Επιτύμβιον Χ. Τσούντα*, Αρχείον του θρακικού λαογραφικού και γλωσσικού θησαυρού, Επίμετρον Στ' τόμου (Αθήναι 1941-επανέκδοσις: Αθήναι 1982 και 2000, με την προσθήκη στον τίτλο *Αισθήματα και ιδέες των αρχαϊκών Ελλήνων για την τέχνη*).
- ΚΟΚΚΟΡΟΥ-ΑΛΕΥΡΑ, Γ. 1992. Τα αρχαία λατομεία μαρμάρου της Νάξου, *AEphem* 131, 101-127.
- ΚΟΚΚΟΡΟΥ-ΑΛΕΥΡΑ, Γ. – ΠΟΥΓΙΑΚΗ, ΕΙ. – ΕΥΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, Α. – ΧΑΤΖΗΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Α. 2014. *Corpus αρχαίων λατομείων. Λατομεία του ελληνικού χώρου από τους προϊστορικούς έως τους μεσαιωνικούς χρόνους* (Αθήνα).
- ΚΟΡΡΕΣ, Μ. 1993. *Από την Πεντέλη στον Παρθενώνα. Τα αρχαία λατομεία και η ιστορία ενός ημιτελούς δωρικού κιονοκράνου του πρώτου μαρμαρίνου Παρθενώνος* (Αθήνα).
- ΚΟΡΡΕΣ, Μ. 2000. Υπόγεια λατομεία της Πάρου, στο: Δ. ΣΚΙΛΑΡΝΤΙ – ΝΤ. ΚΑΤΣΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Παρία λίθος. Λατομεία, μάρμαρο και εργαστήρια γλυπτικής της Πάρου. Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Αρχαιολογίας Πάρου και Κυκλάδων, Παροικία, Πάρου 2-5 Οκτωβρίου 1997* (Αθήνα) 61-82.
- ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ, Β. 1991. Νάξος, *Ergon* 38, 84-96.
- ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ, Β. Κ. 1993. Ανασκαφή Νάξου, *Prakt* 148, 162-163.
- ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ, Β. 2010α. Το Έργο, στο: ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ – ΣΦΥΡΟΕΡΑ 2010, 5-6.
- ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ, Β. 2010β. Τα αρχαία λατομεία. Ο κούρος στο Φαράγγι, στο: ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ – ΣΦΥΡΟΕΡΑ 2010, 11-12.
- ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ, Β. 2010γ. Αρχαίο ιερό στις πηγές του Φλεριού, στο: ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ – ΣΦΥΡΟΕΡΑ 2010, 14-15.
- ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ, Β. 2010δ. Το αρχαίο υδραγωγείο. Οι πηγές, η σήραγγα, στο: ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ – ΣΦΥΡΟΕΡΑ 2010, 16.
- ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ, Β. – ΣΦΥΡΟΕΡΑ, Α. (επιμ.) 2010. *Συντήρηση και ανάδειξη του αρχαίου υδραγωγείου Μελάνων Νάξου, αρχαίου Ιερού στις πηγές των Μελάνων και αγαλμάτων στα αρχαία λατομεία της περιοχής* (Αθήνα).
- ΜΠΙΛΗΣ, Θ. Β. – ΜΑΓΝΗΣΑΛΗ, Μ. Α. 2012. Συντήρηση και ανάδειξη αρχαίου υδραγωγείου Νάξου, στο: *Πρακτικά 3ου Παλληνηίου Συνεδρίου Αναστήλωσης, Εταιρεία Έρευνας και Προώθησης της Επιστημονικής Αναστήλωσης Μνημείων* (<https://www.academia.edu/12999642/Conservation_and_presentation_of_Naxos_Ancient_Aqueduct_ [22-7-2020]).
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α. Κ. 1955-1960. *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων και οι τρόποι εφαρμογής αυτών κατά τους συγγραφείς, τας επιγραφάς και τα μνημεία*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 37 (Αθήναι).
- ΡΗΓΑΣ, Κ. Ι. 1986. *Γεωλογική έρευνα των ελληνικών μαρμάρων και οι δυνατότητες αξιοποίησής τους* (ιδ. διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών).
- ΣΦΥΡΟΕΡΑ, Α. Σ. 2011. Νάξος. *Συμβολές στην Αρχαιολογία και Ιστορία του νησιού από τη Γεωμετρική έως και την Αυτοκρατορική εποχή* (ιδ. διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών).
- ADAM, J.-P. 1977. À propos du triliton de Baalbek. Le transport et la mise en œuvre des mégalithes, *Syria* 54, 31-63.
- ADAM, SH. 1966. *The Technique of Greek Sculpture in the Archaic and Classical Periods*, BSA Suppl. 3 (London).
- BLÜMEL, C. 1943. *Griechische Bildhauer an der Arbeit* (Berlin).
- BLÜMNER, H. 1886. *Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern* (Leipzig).
- BOARDMAN, J. 1978. *Greek Sculpture, the Archaic Period. A Handbook* (London).
- BRUNO, M. 2002. Considerazioni sulle cave, sui metodi di estrazione, di lavorazione e sui trasporti, στο: M. DE NUCCIO – L. UNGARO (επιμ.), *I marmi colorati della Roma imperial* (Venezia) 179-193.
- CASSON, ST. 1933. *The Technique of Early Greek Sculpture* (Oxford).
- CASSON, ST. 1936-1937. An Unfinished Colossal Statue at Naxos, *BSA* 37, 21-25.
- DI CESARE, R. 2004. Sull'Apollon dei Nassi a Delo e le iscrizioni della base, *Eidola* 1, 23-60.
- DUCAT, J. 1976. Fonctions de la statue dans la Grèce archaïque. Kouros et Kolossos, *BCH* 100-101, 239-251.
- ENGELBACH, R. 1923. *The Problem of the Obelisks, from a Study of the Unfinished Obelisk at Aswan* (London).
- ETIENNE, H. J. – O'BEIRNE, D. R. 1968. *The Chisel in Greek Sculpture. A Study of the Way in Which Material, Technique and Tools determine the Design of the Sculpture of Ancient Greece* (Leiden).
- GRUBEN, G. 1997α. Naxos und Delos. Studien zur archaischen Architektur der Kykladen, *JdI* 112, 261-416.
- GRUBEN, G. 1997β. Beilage zu JdI, 112, 1997, 261-416, 1-2 (Δισέλιδο πολυγραφημένο μετά την εκτύπωση του *JdI* 112, το οποίο με φροντίδα του G. Gruben εντέθηκε στον οικείο τόμο [112] και στα οικεία ανάτυπα. Το δισέλιδο περιέχει πλήθος προσθηκών και διορθώσεων με έμφαση στον ημέεργο κολοσσικό Διόνυσο [κείμενο και σχεδιαστική τομή σε κλίμακα 1:25]).
- GURALNICK, E. 1978. The Proportions of Kouros, *AJA* 82, 461-472.
- GURALNICK, E. 1996. The Monumental Kouros from Samos. Measurements, Proportions and Profiles, *AA*, 505-526.
- HERMARY, A. 1993. Le colosse des Naxiens à Délos, *REA* 95, 11-27.
- JANSEN, J. B. H. 1973. *Γεωλογικός χάρτης της Νάξου, 1:50.000, Ινστιτούτο Γεωλογικών και Μεταλλευτικών Ερευνών* (Αθήνα).
- JANSEN, J. B. H. 1977. The Geology of Naxos, Geological Geophysical Research, *Institute of Geological and Mining Research* 19. 1, 1-100.
- KOKKOROU-ALEWRAS, G. 1995. Die archaische naxische Bildhauerei, *AntPl* 24, 37-138.
- KORRES, M. 1988. The Geological Factor in Ancient Greek Architecture, στο: P. G. MARINOS – G. C. KOUKIS (επιμ.), *The Engineering Geology of Ancient Works, Monuments and Historical Sites, Preservation, Protection. Proceedings of an International*

- Symposium Organized by the Greek National Group of IAEG, Athens 19-23 September 1988*, 3 (Rotterdam) 1779-1793.
- KYRIELEIS, H. 1996. *Der große Kuros von Samos*, Samos 10 (Bonn).
- LAMBRINOUDAKIS, V. 2005. A New Early Archaic Building on Naxos. Some Thoughts on the Oikos of the Naxians on Delos, στο: Μ. YEROULANOU – Μ. STAMATOPOULOU (επιμ.), *Architecture and Archaeology in the Cyclades. Papers in Honour of J. J. Coulton*, BARIntSer 1455 (Oxford) 79-86.
- LAMBRINOUDAKIS, V. – OHNESORG, A. (επιμ.) 2020. *Das Heiligtum von Gyroulas bei Sangri auf Naxos* (Athen).
- LOHMANN, D. 2017. Superlative baulicher Art. Zum „Trilithon“ und der Inszenierung von Größe im antiken Jupiterheiligtum in Baalbek, στο: KL. RHEIDT – W. LORENZ (επιμ.), *Groß Bauen. Großbaustellen als kulturgeschichtliches Phänomen* (Basel) 149-164.
- MARTINI, W. 2018. Der Koloss der Naxier, eine Revision, *JdI* 133, 28-34.
- PAPANIKOLAOU, D. 1980. Contribution to the Geology of the Aegean Sea. The Island of Paros, *Annales géologiques de pays helléniques* 30.1, 65-96.
- PAPANIKOLAOU, D. 1984. *The Three Metamorphic Belts of the Hellenides. A Review and a Kinematic Interpretation*, Geological Society of London, Special Publication 17, 551-561.
- PAPANIKOLAOU, D. 1987. Tectonic Evolution of the Cycladic Blueschist Belt (Aegean Sea, Greece), στο: H. C. HELGESON (επιμ.), *Chemical Transport in Metasomatic Processes. Proceedings of NATO Advanced Studies Institute* (Dordrecht) 429-450.
- POUPAKI, EI. – CHIDIROGLOU, M. 2017. A Half-Carved Marble Vessel (Tsoukali) from the Ancient Quarries of Myloi, Karystos in Southern Euboea. A Contribution to the Study of the Use of Karystian Marble for Vase Carving in Antiquity, στο: Z. TANKOSI – F. MAVRIDIS – M. KOSMA (επιμ.), *An Island between Two Worlds. The Archaeology of Euboea from Prehistoric to Byzantine Times. Proceedings of International Conference, Eretria, 12-14 July 2013, Papers and Monographs from the Norwegian Institute at Athens* 6 (Athens) 441-460.
- RICHTER, G. M. A. 1960². *Kouroi. Archaic Greek Youths* (London).
- RIDGWAY, BR. S. 1977. *The Archaic Style in Greek Sculpture* (Princeton).
- ROLLEY, CL. 2015². *Η ελληνική γλυπτική* (μτφρ. Ε. Δημητρακοπούλου, Αθήνα).
- ROSS, L. 1840. *Reisen auf den griechischen Inseln des ägäischen Meeres*, 1 (Stuttgart).
- RUPRECHTSBERGER, E. M. 1999. *Vom Steinbruch zum Jupiter-tempel von Heliopolis/Baalbek (Libanon)*, *Linzer Archäologische Forschungen* 30 (Linz).
- Società Editrice Apuana 2008³. *Il marmo ... ieri e oggi. Storia fotografica della lavorazione del marmo* (Carrara).
- URAI, J. L. – SCHUILING, R. D. – JANSEN, J. B. H. 1990. Alpine Deformation on Naxos, στο: R. J. KNIPE – E. H. RUTTER (επιμ.), *Deformation Mechanisms, Rheology and Tectonics*, *Geological Society, Special Publication* 54 (London) 509-522.
- WESENBERG, B. 2000. Ein „delisches Problem“. Der Koloss der Naxier, στο: T. MATTERN (επιμ.), *Munus, Festschrift für Hans Wiegartz* (Münster) 313-324.

ABSTRACT

Naxos, ancient quarries in Melanes and colossal statues

The paper's contents are divided in 13 sections as follows:

- 1) The site (figs 2 and 3).
- 2) Research and safeguarding interventions in the area of the quarries (1991-2007). New fragments of the Pelekania-Kouros (figs 4-6), archaeological research in Flerio (Lambrinouidakis). Restoration work (Lambrinouidakis, Magnisali, Bilis).
- 3) The quarries in a geological context.
- 4) Location of the quarries and their main characteristics (fig. 3). Observations on the quarrying channels and trenches, the piles of debris and the size of the exploitation.
- 5) Concerning the quality of their marble, the quarries of Melanes are much superior to that of Apollonas, situated near the sea. Judging from its quality, the block used for the Naxian colossus of Delos, must have been quarried in Melanes, despite their long distance from the sea. Actually, concerning size, the bigger blocks of the temple at the harbor, and its 7.5 m. long semi-finished lintel near the quarries (fig. 7), are quite comparable (in terms of weight and issues of transport) to that used for this colossus.
- 6a) Very serious defects of its marble (fig. 8) are the only certain reason for the abandonment of the colossal Dionysos in the quarry of Apollonas. Such defects are completely absent from the marble of the colossus in Delos or of the large door of the said temple and cannot be attributed to age (all the above, are practically of the same age and equally exposed to the elements). 6b, 6c) As far as existing monuments show, the size of the greatest monoliths was not limited by the always serious difficulties of their quarrying, transport or lifting, but primarily by inherent internal structural defects. The problem of finding large monoliths without geological imperfections is even greater than the problem of their transport or lifting (in Baalbek the twenty-meter monoliths left in the quarry were not abandoned due to inability to move them, but due to defects: the other stones already placed high on the pedestal of the temple are also twenty meters long, but without defects). The involve-

ment of the ancients in the transport of huge monoliths, with an ability always greater than we sometimes think, was limited not by the extend of this ability but only by Nature.

7a) Kouros of Pelekania: new fragments, geological characteristics and documentation. 7b) *Apergon* (unfinished protective surface) reducing factors and increasing factors. Technically minimum safe thickness of *apergon*. In the Pelekania-Kouros everything shows that the artist had left the minimum *apergon*.

8a, 8b) Although unfinished, the present form of the statue already contains all the essential elements of the physique, the proportions, and even the life-pulse of the final form. 8c) Final dimensions after the removal of the *apergon*. Different degree of change from the proportions of the semi-finished to those of the finished statue. 8d) Determining the application of a system of measures and proportions (fig. 9). 8e) With this system the measures of the unfinished rather than those of the finished statue agree. The Kouros in Pelekania, without being taller than the Kouros in Flerio (figs 1, 10, 11), has a greater width at the shoulders, and the difference would end even greater, since its *apergon* is clearly thinner. However, the shoulders of the giant Kouros of Samos are even wider than by the kouros under consideration and the arms are incomparably thicker (fig. 10).

9) Representation of successive working stages (fig. 12. a) inside the quarry.

10) The transport route was parallel to the stream of Melanes (figs 2 and 3).

11) The statues were not abandoned because they were broken, but they were broken because they had to be abandoned.

12) Work not done: Lifting the still unfinished statue in an upright position above its base, using tackles and capstans, adjusting its final standing position, fixing it by pouring molten led around the plinth and finishing work of carving and polishing, using a multi-storey scaffold. (fig. 12. β).

13) Factors of the long preservation – with no other exploitation – of marble blocks abandoned in the quarries.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΤΑ ΜΑΡΜΑΡΑ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ι. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ

Τα μάρμαρα της Νάξου είναι διάσημα από την αρχαιότητα ως πρώτη ύλη για τη δημιουργία μαρμαρίνων αντικειμένων, γλυπτών και μνημειακών κτισμάτων. Είναι γνωστές πολλές θέσεις αρχαίων λατομείων, όπου ακόμη υπάρχουν ημιτελή αγάλματα και αρχιτεκτονικά μέλη υπό επεξεργασία (κολώνες, δοκοί κ.λπ.). Τα μάρμαρα της Νάξου είναι γεωλογικός πραγματικά μάρμαρα, δηλαδή μεταμορφωμένα ανθρακικά ιζήματα και όχι ασβεστόλιθοι ή άλλα πετρώματα, που στο εμπόριο κυκλοφορούν ως μάρμαρα (όπως π.χ. τα «μάρμαρα» Βυτίνας, Ιρίων, Ιωαννίνων κ.λπ.). Τα μάρμαρα της Νάξου ανήκουν στη γεωτεκτονική ενότητα των Νοτίων Κυκλάδων¹, όπως και τα μάρμαρα της Πάρου. Τα τελευταία είναι ανώτερης ποιότητας και ιδιαίτερα το εξαντλημένο κοίτασμα που έδωσε τον περίφημο λυχνίτη λίθο.

Οι ποιοτικές διαφορές ανάμεσα στα διάφορα λατομεία μαρμάρου είναι αποτέλεσμα μικρών διαφορών αφενός μεν ως προς τη σύσταση των μαρμάρων, σχετικά με την παρουσία άλλων ορυκτών πέραν του ασβεστίτη (π.χ. χαλαζίας, μοσχοβίτης, βιοτίτης, επίδοτο, τουρμαλίνης κ.λπ.) και αφετέρου ως προς τη συνολική τεκτονο-μεταμορφική ιστορία του συγκεκριμένου τμήματος των μαρμάρων, σε σχέση με τις συνθήκες μεταμόρφωσης και τις ταυτόχρονες συνθήκες παραμόρφωσης πλαστικής ή και θραυσιγενούς. Έτσι, η καθαρότητα και διαύγεια των μαρμάρων εξαρτάται από τη σύσταση και την ουσιαστική απουσία προσμίξεων, ενώ το μέγεθος των κρυστάλλων εξαρτάται από τις συνθήκες πίεσης και θερμοκρασίας, όπου διαφορές λίγων δεκάδων βαθμών Κελσίου μπορούν να διαφοροποιήσουν πολύ το τελικό αποτέλεσμα.

Η στρωματογραφική διάρθρωση της Ενότητας των Νοτίων Κυκλάδων περιλαμβάνει εκτός του σχηματισμού των μαρμάρων και υποκείμενα σχιστογενεσιακά πετρώματα με παρεμβολές λεπτών οριζόντων μαρμάρων και αμφιβολιτών (μετα-ηφαιστείτες), καθώς και υπερκείμενα σχιστοψαμμιτικά πετρώματα από μαρμαρυγιακούς σχιστολίθους και χαλαζίτες². Από παλαιογεωγραφική - παλαιογεωδυναμική άποψη, τα μεν κατώτερα σχιστογενεσιακά πετρώματα αποτελούν μεταμορφωμένα ηφαιστειο-ιζηματογενή Περμο-Τριαδικής ηλικίας (280-220 εκατ. έτη), τα δε ανώτερα σχιστολιθικά

αποτελούν μεταμορφωμένα ιζήματα τύπου φλύσχη, Παλαιοκαινικής-Ηωκαινικής ηλικίας (65-50 εκατ. έτη). Ο ενδιάμεσος σχηματισμός των μαρμάρων αποτελεί μέρος της μεταμορφωμένης ρηχής ανθρακικής πλατφόρμας, η οποία διήρκεσε από το Ανώτερο Τριαδικό έως το Ανώτερο Κρητιδικό (220-65 εκατ. έτη). Λόγω της έντονης μεταμόρφωσης, τα απολιθώματα γενικά σπανίζουν, αλλά έχουν βρεθεί μερικά προσδιορίσιμα φύκη του Άνω Τριαδικού³. Είναι χαρακτηριστικό ότι η ανθρακική πλατφόρμα βρισκόταν σε πολύ μικρό βάθος θάλασσας κάτω των 200 μ. μέσα στην ευφοτική ζώνη και υπήρξαν χρονικά διαστήματα που αναδύθηκε, με αποτέλεσμα τη δημιουργία βωξιτών, όπως το χαρακτηριστικό παράδειγμα της πλατφόρμας του Παρνασσού. Οι βωξίτες αυτοί μεταμορφώθηκαν στη συνέχεια σε σμύριδα – η οποία απετέλεσε για πολλές δεκαετίες βασικό ορυκτό πόρο του νησιού (λόγω του κορούνδιου που αποτελεί άριστο λειαντικό μέσο⁴). Το πάχος των μαρμάρων διαφέρει από θέση σε θέση, όχι τόσο λόγω πρωτογενών διαφορών κατά την απόθεση των ανθρακικών ιζημάτων, όσο και κυρίως λόγω της παραμόρφωσης, η οποία έχει διαφοροποιήσει το πάχος σε ακραίο βαθμό, με το φαινόμενο της τεκτονικής ροής κατά την πλαστική παραμόρφωση των μαρμάρων, που συμβαίνει συγγενετικά με τη μεταμόρφωση. Έτσι, το πάχος των μαρμάρων μπορεί σε κάποιες θέσεις να ξεπερνά το 1 χλμ., ενώ μπορεί να ελαττωθεί και σε λίγες δεκάδες μέτρα. Η ισοκλινής πτύχωση που χαρακτηρίζει την πλαστική παραμόρφωση των μαρμάρων της ενότητας στη Νάξο⁵ δυσκολεύει τη διάκριση της οροφής και της βάσης της στρωματογραφικής ακολουθίας και ταυτόχρονα διπλασιάζει ή και πολλαπλασιάζει το πάχος. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα τετραπλής αναδίπλωσης με ισοκλινείς πτυχές των μαρμάρων με τις εμφανίσεις σμύριδας έχει περιγραφεί στην περιοχή Σμυρίγλι στην ανατολική Πάρο⁶. Τόσο στη Νάξο όσο και στα γειτονικά νησιά Πάρο και Ίο εμφανίζεται το προ-Αλπικό υπόβαθρο των Νοτίων Κυκλάδων, με τη μορφή γνευσιακών - γρανιτικών πετρωμάτων, των οποίων γεωχρονολογήσεις έδωσαν ηλικίες Λιθανθρακοφόρου, περίπου 300-320 εκατ. έτη⁷. Η επαφή μεταξύ των προ-Αλπικών πετρωμάτων του υποβάθρου και της βάσης των Νοτίων Κυκλάδων

1. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ 1984· ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ 2015.
2. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ 2015.
3. NEGRIS 1915· DÜRR – FLÜGEL 1979.
4. ΠΑΡΑΒΑΣΙΛΙΟΥ 1914· ΠΑΠΑΣΤΑΜΑΤΙΟΥ 1951.

5. BONNEAU *et al.* 1978.
6. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ 1980.
7. ENGEL – REISCHMANN 1998· REISCHMANN 1998.

είναι τεκτονισμένη με τεκτονική αποκόλληση και με μεγάλη διαφορά στην παραμόρφωση μεταξύ Παλαιοζωϊκού υποβάθρου και Μεσοζωϊκού καλύμματος⁸.

Ενώ η ηλικία των πρωτολίθων των μαρμάρων της Νάξου είναι γενικά Μεσοζωϊκή, η μεταμόρφωση είναι Καινοζωϊκή και χαρακτηρίζεται από μία σύνθετη τεκτονο-μεταμορφική καμπύλη, η οποία περιλαμβάνει μία καμπύλη καθόδου κατά μήκος της ζώνης υποβύθισης του ελληνικού τόξου σε βάθος περίπου 60 χλμ. και μία καμπύλη ανόδου στην επιφάνεια⁹. Η καμπύλη καθόδου έχει ως αποτέλεσμα τη μεταμόρφωση των μαρμάρων σε συνθήκες μεγάλων πιέσεων, σε σχέση με μικρές θερμοκρασίες, που δημιουργούν τις χαρακτηριστικές παραγενέσεις ορυκτών της λεγόμενης κυανο-σχιστολιθικής φάσης, με χαρακτηριστικό ορυκτό τον γλαυκοφανή, με πίεση άνω των 10 kbars και θερμοκρασία 450-480° C. Η πρώτη αυτή φάση μεταμόρφωσης είναι Άνω-Ηώκαινικής ηλικίας. Αντίθετα, η καμπύλη ανόδου χαρακτηρίζεται από σταδιακή αποσυμπίεση των πετρωμάτων, με αργή μείωση ή και αύξηση της θερμοκρασίας, που έχει ως αποτέλεσμα τη λεγόμενη πρασινο-σχιστολιθική μεταμόρφωση, με πίεση 5-7 kbars και θερμοκρασία 500-700° C¹⁰. Η αύξηση της θερμοκρασίας στα ανώτερα τμήματα του φλοιού στο ανώτερο τμήμα της καμπύλης ανόδου οφείλεται στο ότι συχνά διεισδύουν γρανιτικά πετρώματα του ανερχόμενου ηφαιστειακού τόξου, τα οποία δημιουργούν μιγματίτες και προκαλούν μεταμόρφωση επαφής, ενώ, τέλος, σχηματίζονται συντεκτονικοί πλουτωνίτες γρανιτικής σύστασης. Ο μιγματίτης της Νάξου έχει σχηματίσει μία ωραία διαδοχή ορυκτών μεγάλης θερμοκρασίας στο κέντρο της αναθόλωσης του μιγματίτη στην κεντρική Νάξο, με σταδιακή μείωση των θερμοκρασιών

προς την περιφέρεια, που έχουν οριοθετηθεί στον γεωλογικό χάρτη και είναι Ολιγοκαινικής ηλικίας¹¹. Αντίθετα, ο γρανοδιορίτης της δυτικής Νάξου είναι μετα-τεκτονικός πλουτωνίτης Άνω-Μειοκαινικής ηλικίας περίπου 10 εκατ. ετών και βρίσκεται σε ανώμαλη τεκτονική επαφή με τα περιβάλλοντα υστερο-τεκτονικά μολασικά ιζήματα του Νεογενούς. Επομένως, η συνολική τεκτονο-μεταμορφική καμπύλη των μαρμάρων της Νάξου διήρκεσε από το Ανώτερο Ηώκαινο έως το Ανώτερο Μειόκαινο, στο διάστημα 50-10 εκατ. έτη. Είναι σημαντικό ότι στα τελευταία 10 εκατ. έτη η Νάξος χαρακτηρίζεται από έντονη ανύψωση, που έφερε στην επιφάνεια τον γρανοδιορίτη, διαβρώνοντας ένα πακέτο υπερκείμενων πετρωμάτων πάχους περίπου 5 χλμ. (όσο περίπου το βάθος κρυστάλλωσης του γρανοδιορίτη).

Η σημερινή μορφολογία του νησιού οφείλεται στην πρόσφατη γεωλογική εξέλιξη, με χαρακτηριστικά τη σταδιακή βύθιση του κεντρικού Αιγαίου και των Κυκλάδων και τις εναλλασσόμενες αυξομειώσεις της στάθμης της θάλασσας, κατά ±120 μέτρα, λόγω των κλιματικών μεταβολών κατά το τέλος του Τεταρτογενούς. Η τελευταία σημαντική αλλαγή ήταν η ανύψωση της θαλάσσιας στάθμης μεταξύ τέλους Πλειστοκαίνου και αρχής Ολοκαίνου πριν 14-11 χιλιάδες έτη, ταυτόχρονα με τη σημερινή αναθέρμανση του πλανήτη μετά την τελευταία παγετώδη περίοδο. Κατά την τελευταία παγετώδη περίοδο του Ανωτέρου Πλειστοκαίνου πριν από το Ολόκαινο (από 120 έως 14 χιλιάδες έτη) η Νάξος αποτελούσε μαζί με την Πάρο, την Αντίπαρο και τις Μικρές Κυκλάδες μία ενιαία μεγάλη νήσο στο κέντρο των Κυκλάδων.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ι. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ

Ομότιμος Καθηγητής Γεωλογίας

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

dparan@geol.uoa.gr

8. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ 1980.

9. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ 1987.

10. DUCHENE *et al.* 2006.

11. JANSSEN 1977.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ, Δ. Ι. 2015. *Γεωλογία της Ελλάδας* (Αθήνα).
- ΠΑΠΑΣΤΑΜΑΤΙΟΥ, Ι. 1951. Η ομίριδα της Νάξου, *Γεωλογικές και Γεωφυσικές Μελέτες* 1, 37-69.
- BONNEAU, M. – GEYSSANT, J. – LEPVRIER, C. 1978. Tectonique alpine dans le massif d'Attique-Cyclades. Plis couchés kilométriques dans l'île de Naxos, conséquences, *Revue de Géographie physique et de Géologie dynamique* 20.1, 109-122.
- DUCHENE, S. – AISSA, R. – VANDERHAEGHE, O. 2006. Pressure-Temperature-Time Evolution of Metamorphic Rocks from Naxos (Cyclades, Greece). Constraints from Thermobarometry and Rb-Sr dating, *Geodinamica Acta* 19, 299-319.
- DÜRR, S. – FLÜGEL, E. 1979. Contribution à la stratigraphie du cristallin des Cyclades. Mise en évidence du Trias Supérieur dans les marbres de Naxos (Grèce), *Commission internationale pour l'Exploration de la mer Méditerranée* 25-26.2a, 31-32.
- ENGEL, M. – REISCHMANN, T. 1998. Single Zircon Geochronology of Orthogneisses from Paros, Greece, *Bulletin of the Geological Society of Greece* 32, 91-99.
- JANSEN, J. B. H. 1977. The Geology of Naxos, *Geological Geophysical Research, Institute of Geological and Mining Research* 19. 1, 1-100.
- NEGRIS, PH. 1915. *Roches cristallophylliennes et tectonique de la Grèce* (Athènes).
- PAPANIKOLAOU, D. 1980. Contribution to the Geology of the Aegean Sea. The Island of Paros, *Annales géologiques de pays helléniques* 30. 1, 65-96.
- PAPANIKOLAOU, D. 1984. The Three Metamorphic Belts of the Hellenides. A Review and a Kinematic Interpretation, *Geological Society of London*, Special Publication 17, 551-561.
- PAPANIKOLAOU, D. 1987. Tectonic Evolution of the Cycladic Blueschist Belt (Aegean Sea, Greece), στο: H. C. HELGESON (επιμ.), *Chemical Transport in Metasomatic Processes. Proceedings of NATO Advanced Studies Institute* (Dordrecht) 429-450.
- PAPAVASILIOU, S. 1914. Die Smirgellagerstätten von Naxos, nebst denjenigen von Iraklia und Sikinos, *Zeitschrift der Deutsche Geologische Gesellschaft* 65, 1-123.
- REISCHMANN, T. 1998. Pre-Alpine Origin of Tectonic Units from the Metamorphic Complex of Naxos, Greece, Identified by Simple Zircon Pb/Pb Dating, *Bulletin of the Geological Society of Greece* 32, 101-111.



ISBN 978-960-386-505-6